

ALTErrA

WAGENINGEN UR

Transitie naar duurzame regionale voedselsystemen

Een analyse van de samenwerking tussen drie gemeenten en haar regionale partners

Alterra-rapport 2257
ISSN 1566-7197

R.J. Fontein, M. Stuiver en R. Schrijver

Transitie naar duurzame regionale
voedselssystemen

Dit onderzoek is uitgevoerd binnen het kader van beleidsondersteunend onderzoek van het domein Voedsel, Dier en Consument (BO-08-015)

Transitie naar duurzame regionale voedselsystemen

Een analyse van de samenwerking tussen drie gemeenten en haar regionale partners

R.J. Fontein, M. Stuiver en R. Schrijver

Alterra-rapport 2257

Alterra, onderdeel van Wageningen UR
Wageningen, 2011

Referaat

R.J. Fontein, M. Stuiver en R. Schrijver, 2011. *Transitie naar duurzame regionale voedselsystemen: een analyse van de samenwerking tussen drie gemeenten en haar regionale partners*. Wageningen, Alterra-Rapport 2257, 86 blz.; 5 fig.; 5 tab.; 4 foto's .

Duurzaam voedsel leeft en staat volop in de belangstelling. Het ministerie van EL&I ziet een belangrijke rol weggelegd voor gemeenten om duurzame regionale voedselsystemen te ontwikkelen samen met bedrijven, kennisinstellingen en maatschappelijke organisaties. Steeds meer gemeenten experimenteren met een aanpak. Daarbij rijzen er vragen over wat de juiste strategie is om duurzame regionale voedselsystemen te ontwikkelen en hoe de samenwerking tussen de verschillende betrokken partijen eruit moet komen te zien. Deze studie gaat in op deze uitdaging. Ze beschrijft de ontwikkeling naar duurzame regionale voedselsystemen aan de hand van vier niveaus van ontwikkeling: strategisch, tactisch, operationeel en reflexief. Het rapport analyseert aan de hand van deze niveaus hoe duurzame regionale voedselsystemen zich in de FoodValley regio, Rotterdam en Alphen-Chaam ontwikkelen. Binnen de cases spelen zich vooral op tactisch en operationeel niveau veel activiteiten af. Met name de strategische en reflexieve ontwikkelingen kunnen nog versterkt worden. Het rapport sluit af met conclusies en aanbevelingen voor gemeenten wat zij op alle niveaus kunnen doen om in hun regio een duurzaam regionaal voedselsysteem te ontwikkelen. Ook geeft het rapport aanbevelingen voor het rijk om dit proces te faciliteren.

Trefwoorden: duurzaam regionaal voedselsysteem, transitie management, strategische ontwikkeling, tactische ontwikkeling, operationele ontwikkeling, reflexieve ontwikkeling, FoodValley, Rotterdam, Alphen-Chaam.

De foto's zijn afkomstig van Bureau voor Beeld, Wageningen.

ISSN 1566-7197

Dit rapport is gratis te downloaden van www.alterra.wur.nl (ga naar 'Alterra-rapporten'). Alterra Wageningen UR verstrekt geen gedrukte exemplaren van rapporten. Gedrukte exemplaren zijn verkrijgbaar via een externe leverancier. Kijk hiervoor op www.rapportbestellen.nl.

© 2011 Alterra (instituut binnen de rechtspersoon Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek)
Postbus 47; 6700 AA Wageningen; info.alterra@wur.nl

- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking van deze uitgave is toegestaan mits met duidelijke bronvermelding.
- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking is niet toegestaan voor commerciële doeleinden en/of geldelijk gewin.
- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking is niet toegestaan voor die gedeelten van deze uitgave waarvan duidelijk is dat de auteursrechten liggen bij derden en/of zijn voorbehouden.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Alterra-rapport 2257

Wageningen, December 2011

Inhoud

Voorwoord	7
Samenvatting	9
1 Inleiding	15
1.1 Aanleiding	15
1.2 Probleemstelling	15
1.3 Onderzoeksmethode	16
1.4 Leeswijzer	16
2 Analyse kader	17
2.1 Inleiding	17
2.2 Wat is een duurzaam regionaal voedselsysteem?	17
2.3 Ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen	18
2.4 Ontwikkelingen binnen de niche op vier niveaus	19
2.5 Gemeentelijke instrumenten om duurzame regionale voedselsystemen te ontwikkelen	22
3 FoodValley	25
3.1 Inleiding	25
3.2 'FoodValley'	25
3.3 Ontwikkeling op strategisch niveau	26
3.3.1 Ontwikkelarena	26
3.3.2 Gedeelde probleempceptie	27
3.3.3 Visievorming	28
3.3.4 Ontwikkelbeelden	29
3.4 Ontwikkeling op tactisch niveau	31
3.4.1 Actieve coalitievorming	31
3.4.2 Ontwikkelagenda	32
3.4.3 Ontwikkelpaden	33
3.5 Ontwikkeling op operationeel niveau	34
3.5.1 Experimenten	34
3.6 Ontwikkeling op reflexief niveau	37
3.6.1 Leren	37
3.6.2 Ontwikkeling gezamenlijke waarden	37
3.6.3 Vertrouwen	38
3.7 Rollen en instrumenten van gemeenten / regio	38
4 Rotterdam	41
4.1 Inleiding	41
4.2 Rotterdam	41
4.3 Ontwikkeling op strategisch niveau	42
4.3.1 Ontwikkelarena	42
4.3.2 Probleempceptie	44
4.3.3 Visievorming	45
4.3.4 Ontwikkelbeelden	46

4.4	Ontwikkeling op tactisch niveau	47
4.4.1	Actieve coalitievorming	47
4.4.2	Ontwikkelagenda	48
4.4.3	Ontwikkelpaden	49
4.5	Ontwikkeling op operationeel niveau	49
4.5.1	Experimenten	49
4.6	Ontwikkeling op reflexief niveau	51
4.6.1	Leren	51
4.6.2	Ontwikkeling gezamenlijke waarden	52
4.6.3	Vertrouwen	52
4.7	Gemeentelijke rollen en instrumenten	53
5	Alphen-Chaam	55
5.1	Inleiding	55
5.2	Alphen-Chaam	55
5.3	Ontwikkeling op strategisch niveau	56
5.3.1	Ontwikkelarena	56
5.3.2	Gedeelde probleemperceptie	57
5.3.3	Visievorming	57
5.3.4	Ontwikkelbeelden	58
5.4	Ontwikkeling op tactisch niveau	59
5.4.1	Actieve coalitievorming	59
5.4.2	Ontwikkelagenda	60
5.4.3	Ontwikkelpaden	60
5.5	Ontwikkeling op operationeel niveau	61
5.6	Ontwikkeling op reflexief niveau	62
5.6.1	Leren	62
5.6.2	Ontwikkeling gezamenlijke waarden	63
5.6.3	Vertrouwen	63
5.7	Gemeentelijke rollen en instrumenten	64
6	Analyse	65
6.1	Inleiding	65
6.2	Vergelijking: strategische ontwikkeling	65
6.3	Vergelijking: tactische ontwikkeling	66
6.4	Vergelijking: operationele ontwikkeling	67
6.5	Vergelijking: reflexieve ontwikkeling	68
6.6	Gemeentelijke rollen en instrumenten	69
6.7	Conclusie	71
7	Conclusies en aanbevelingen	73
7.1	Inleiding	73
7.2	Betekenis duurzaam regionaal voedselsysteem	73
7.3	Rol van de gemeente bij de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen	74
7.4	Aanbevelingen voor het ontwikkelen van een duurzame regionaal voedselsysteem	77
7.4.1	Gemeenten	77
7.4.2	Ministerie van EL&l (Rijk)	80
	Literatuur	81
Bijlage 1	Lijst van geïnterviewden	85

Voorwoord

Bij het uitkomen van de nota Duurzaam voedsel in 2009 heeft het kabinet zich uitgesproken voor verduurzaming van ons voedselsysteem. In de nota zijn vijf ambities opgenomen die moeten leiden tot het verduurzamen van ons voedsel:

1. Verduurzaming van de productie en aanbod verbeteren
2. Consumenten verleiden tot de keuze van duurzaam voedsel
3. Foodprint voedselproductie verkleinen
4. Minder verspilling en verbetering van het welzijn van mens en dier
5. Bijdrage leveren aan de mondiale voedselzekerheid

Natuurlijk kan de overheid dit niet alleen en zelf voor elkaar krijgen. Producten en consumenten hebben een belangrijke verantwoordelijkheid om deze doelen te realiseren. Maatschappelijke partijen en overheden kunnen daarbij helpen. Gemeenten kunnen bijvoorbeeld een belangrijke rol vervullen in het stimuleren van productie en consumptie van lokaal voedsel, waardoor misschien kortere ketens ontstaan, maar waardoor er misschien ook meer contact ontstaat tussen boer en burger, zodat de mensen zich ook beter realiseren wat er eigenlijk komt kijken bij het produceren van ons eten. Ook kunnen gemeenten bijvoorbeeld een rol spelen bij vermindering van verspilling en nieuwe vormen van educatie.

Voor gemeenten is het onderwerp duurzaam voedsel nog best nieuw. Ze hebben dan ook veel vragen over bijvoorbeeld het hoe en waarom van de verduurzaming van ons voedselsysteem op regionaal niveau. Om dit goed te begrijpen en inzichtelijk te maken hebben we Alterra, Wageningen UR, gevraagd om te onderzoeken hoe verduurzaming van het regionale voedselsysteem ontwikkeld kan worden en specifiek wat daarbij de rol van de gemeente is. De onderzoekers van Alterra hebben dit opgepakt aan de hand van casestudy-onderzoek en het stellen van kritische vragen aan respondenten in FoodValley, Rotterdam en Alphen-Chaam.

Naast aandacht voor de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen en de verschillende samenwerkingsrelaties in de gebieden, spiegelt het rapport de gebieden aan elkaar en trekt het algemene conclusies over de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen. De aanbevelingen voor gemeenten en EL&I bieden goede aanknopingspunten voor verdere verduurzaming van het regionale voedselsysteem. Naast dit rapport verschijnt er ook een korte brochure bedoeld voor gemeenten. Dat het maar voor veel inspiratie mag zorgen!

Mijn dank gaat uit naar de respondenten die de onderzoekers een waardevol kijkje in de keuken van hun gemeentelijke praktijk gunden. Hun bijdrage vormden de belangrijkste bron voor dit onderzoek!

Floor de Sera-De Jong
Programmamanager Duurzame Regionale Voedselsystemen
Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie

Samenvatting

Duurzaam voedsel leeft en staat volop in de belangstelling. Het is de laatste jaren maatschappelijke trend om in Nederland de huidige voedselproductie en consumptiesystemen te verduurzamen. Het ministerie van EL&I ziet, naast haar eigen rol, ook een belangrijke rol weggelegd voor gemeenten in dit maatschappelijk proces. Gemeenten kunnen lokaal en regionaal aan de slag met andere partijen als bedrijven, kennisinstellingen en maatschappelijke organisaties om bij te dragen aan de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen. Steeds meer gemeenten denken samen met andere partijen na hoe ze dit kunnen aanpakken en voeren hier beleid op. Er komen vragen uit gemeenten wat de manieren zijn om duurzame regionale voedselsystemen te ontwikkelen en hoe de samenwerking tussen verschillende partijen eruit zou moeten komen te zien. Dit onderzoeksrapport, geschreven in opdracht van het ministerie van EL&I, bevat antwoorden op deze vragen.

Een duurzaam regionaal voedselsysteem zien wij als een systeem waarbij producten worden geproduceerd in de thuisregio of in een regio die deel uitmaakt van een collectief van thuisregio's. Het systeem sluit aan op de voedselbehoefte van mensen in het heden zonder het vermogen van toekomstige generaties om in hun eigen voedselbehoeften te voorzien in gevaar te brengen.

Het ontwikkelen van duurzame regionale voedselsystemen is een complex maatschappelijk proces met vele partners, waarden en belangen. Dit rapport bouwt daarom voort op theorievorming uit transitie management, een sturingsconcept dat rekening houdt met complexiteit en onzekerheid in tijd, ruimte en domein. Een belangrijk element van deze theorievorming is de zogeheten niche. Een niche is een beschermde ruimte waar maatschappelijke partijen en bedrijven gezamenlijk innovaties ontwikkelen om een nieuw idee, uitvinding of toepassing breder in de maatschappij ingang te laten vinden. De ontwikkeling van een niche is in te delen in vier niveaus: strategisch, tactisch, operationeel en reflexief.

Dit rapport beschouwt de ontwikkeling van een regionaal duurzaam voedselsysteem als een niche en kijkt naar de ontwikkeling van deze niche op vier niveaus. Uitgangspunt daarbij is dat ontwikkeling op alle vier de niveaus noodzakelijk is om regionaal duurzame voedselsystemen structureel te ontwikkelen. Op strategisch niveau vinden activiteiten plaats die gericht zijn op de ontwikkeling, verbinding en verankering van een lange termijn visie, het formuleren van langetermijn doelen en het benoemen van de belangrijkste problemen waarmee omgegaan moet worden. Indicatoren van strategische ontwikkeling zijn de aanwezigheid van een ontwikkelarena, gedeelde probleemperceptie, gedeelde visie en beschreven ontwikkelbeelden. Op tactisch niveau worden coalities ontwikkeld en stellen de betrokken partijen een ontwikkelagenda en daarvan afgeleide ontwikkelpaden op. Daar waar op strategisch niveau activiteiten gericht zijn op het ontwikkelen van een visie voor de lange termijn, stellen partijen op het tactische niveau doorgaans een agenda op. Indicatoren voor het tactische niveau zijn: actieve coalitievorming, opstellen van een ontwikkelagenda en ontwikkelpaden. Op operationeel niveau vinden experimenten plaats die bijdragen aan duurzame regionale voedselsystemen. Hierbij fungeert als enige indicator de aanwezigheid van experimenten. Tenslotte het reflexieve niveau. Op reflexief niveau vallen de activiteiten die zijn gericht op het leren van de experimenten op operationeel niveau en de processen op alle drie de niveaus. Dit niveau bevat drie indicatoren: leren, gezamenlijke waarden en vertrouwen. Binnen de vier verschillende niveaus kunnen gemeenten verschillende rollen op zich nemen en instrumenten inzetten.

Om te achterhalen hoe deze transitie in de praktijk gaat is er een vergelijkende casestudy in drie gebieden uitgevoerd: FoodValley, Rotterdam en Alphen-Chaam. Deze gemeenten zijn geselecteerd op basis van twee criteria. Deze zijn 1: een zichtbare set aan activiteiten onder ondernemers, overheden, onderzoek,

organisaties en onderwijs op het gebied van verduurzaming van het regionale voedselsysteem en 2: ze zijn onderling voldoende variërend qua grootte van de gemeente om voor andere gemeenten in Nederland een interessante set aan casusmateriaal op te leveren. Onze onderzoeksmethode bestond enerzijds uit het bekijken van het aanwezige materiaal via documentenanalyse, literatuurverkenning en een analyse van de inhoud van websites en anderzijds uit het interviewen van belangrijke informanten uit de regio of gemeente.

Uit het onderzoek zijn een tweetal algemene conclusies te trekken. Ten eerste blijkt dat in de onderzochte regio's de laatste jaren vooral een spurt in de ontwikkeling van het duurzaam regionaal voedselsysteem op tactisch en operationeel niveau plaats heeft gevonden. In mindere mate zijn er ontwikkelingen geweest op strategisch en reflexief niveau. In de gebieden zien we coalities ontstaan die met concrete experimenten bezig zijn, zoals het produceren en aanbieden van regionale producten. Maatschappelijke partijen willen vooral aan de slag met deze concrete innovaties en niet te veel in visievorming op strategisch niveau investeren. Hier zien we een andere stijl van werken tussen maatschappelijke partijen en bedrijven enerzijds en gemeenten anderzijds. De laatste steken juist vaak hun energie in de planvorming terwijl de dynamiek in de samenleving vraag om experimenten en innovatievorming. Een gevolg hiervan is dat partijen niet altijd uitvoerig stilstaan bij het expliciteren van hun gedeelde doelen en percepties, wat echter wel cruciaal is om gezamenlijk te leren en de 'sense of urgency' te bepalen en een gezamenlijke strategische ontwikkeling te kunnen bewerkstelligen. Ten tweede blijkt dat uit de casussen dat vele partijen willen meedoen met de ontwikkeling en dat de plaatselijke overheid een faciliterende rol op zich neemt te midden van al deze partijen.

Op **strategisch niveau** verschilt de samenstelling van de ontwikkelarena sterk per gebied: van louter overheden, tot overheden aangevuld met maatschappelijke organisaties. Zo is in de FoodValley regio, de Regio FoodValley actief, een samenwerking tussen gemeenten. Zij zijn met elkaar sterk gericht op het samenwerken en formuleren van een strategische agenda met elkaar, met als gevolg dat maatschappelijke organisaties tot op heden minder betrokken zijn en nog niet structureel meedenken op strategisch niveau. Wel consulteert de regio FoodValley op informele basis de regionale organisaties en bedrijven. In Alphen-Chaam doet de gemeente dit eveneens. In Rotterdam zitten de maatschappelijke organisaties wel aan tafel bij de gemeente in het nadenken over strategische keuzes.

De partijen in de drie casussen richten zich vooral op het opstellen van een strategische visie en ontwikkelbeelden. De mate van uitwerking en gedeelde perceptie verschilt enorm per regio. Geen enkele casus heeft een visiedocument ontwikkeld dat alleen gaat over het verduurzamen van het regionale voedselsysteem. Meestal is het onderwerp opgenomen als thema in een integrale visie. Ook zijn er geen echte lange termijn visies. De gemeenten hebben vooral ontwikkelbeelden gemaakt voor de aankomende jaren en presenteren dit vaak in de vorm van illustraties in visiedocumenten.

Gemeenten spelen een belangrijke rol op strategisch niveau. In de onderzochte gebieden zijn ze vaak de initiator en facilitator van de ontwikkelarena. Hiervoor gebruikt ze communicatieve instrumenten, zoals voorlichting en het organiseren van bijeenkomsten. Tevens is ze de trekker van het maken van een visiedocument. Voor strategische ontwikkeling is interne afstemming binnen de verschillende afdelingen van een gemeente minstens zo belangrijk als het betrekken van zoveel mogelijk partijen.

Op **tactisch niveau** ontstaan in de casussen tal van coalities tussen overheden, kennisinstellingen, maatschappelijke organisaties, ondernemers of burgers. De aard en het tot stand komen van deze coalities verschillen wel tussen de casussen onderling. Soms zijn het meer tijdelijke samenwerkingsverbanden, terwijl er ook geïnstitutionaliseerde coalities zijn die werken op basis van een convenant. In een aantal gevallen ontstaan deze coalities spontaan doordat mensen met elkaar in contact komen. Ook zijn er coalities waarbij de gemeente juist initiatief neemt om met ongebruikelijke organisaties te werken. Zo zoekt de gemeente Rotterdam bewust naar coalitievorming met de woningcorporaties en zorgverzekeraars.

Een goede ontwikkeling van het tactisch niveau vraagt om een besef van wederzijdse afhankelijkheid. Deelnemende partijen in coalities moeten tot een gezamenlijke overtuiging komen dat samenwerken meer oplevert dan zelfstandig opereren. Dit besef neemt toe maar kan nog sterk worden verbeterd. Opvallend is ook dat in de gebieden vooral coalities ontstaan die met concrete experimenten bezig zijn, zoals het produceren van regionale producten. Maatschappelijke partijen willen vooral aan de slag met concrete innovaties en niet te veel in visievorming investeren.

Gemeenten zijn op tactisch niveau ook erg actief, waarbij zij vooral een rol van facilitator / initiator op zich nemen. Hiervoor gebruiken zij vooral communicatieve instrumenten en in mindere mate economische en juridische instrumenten. Gemeenten gaan zelf ook steeds meer actief op zoek naar mogelijke nieuwe coalities. Coalitievorming kan dan optreden op verschillende manieren: zowel intern tussen verschillende gemeentelijke afdelingen, maar ook extern met bedrijven, maatschappelijke organisaties en kennisinstellingen. De Regio FoodValley zoekt nadrukkelijk samenwerking met grote Agrofoodbedrijven en Wageningen UR, terwijl de gemeente Rotterdam maatschappelijke organisaties benadert en daarmee coalities sluit. Daarmee neemt de gemeente de rol van makelaar op zich.

Op *operationeel niveau* ondernemen de partijen veel activiteiten, vooral gericht op geïnstitutionaliseerde en economische experimenten. De aard van de experimenten verschilt enorm. Van het organiseren van festivals of regionale markten, tot pop-up restaurants. Gemeenten zijn enorm blij met deze experimenten en hebben dan ook ten doel gesteld dat deze de belangrijkste motoren zijn voor de ontwikkeling van een duurzaam regionaal voedselsysteem. Daarom willen zij deze experimenten zoveel mogelijk faciliteren. Dit kan de gemeente op verschillende manieren doen: via subsidies, door ruimte maken in het bestemmingsplan of door de eerder genoemde rol van makelaar op zich te nemen. De laatste jaren verstrekken gemeenten minder subsidies, maar het aanpassen van het bestemmingsplan om initiatiefnemers de ruimte te geven neemt juist toe. Zo maakt de gemeente Alphen-Chaam het mogelijk voor boeren om een regionale winkel te openen. Ook is het zo dat gemeenten nadrukkelijk een beroep doen op het versterken van zelforganiserende- en marktvermogen van de initiatiefnemers.

Op *reflexief niveau* vinden alle partijen leren belangrijk, zeker omdat regionaal en duurzaam voedsel een relatief nieuw beleidsthema is. Desondanks kan het leeraspect nog verbeterd worden. In de drie onderzochte gemeenten zijn er wel leerbijeenkomsten en nemen partijen deel aan een leernetwerk buiten de eigen gemeente of regio. Gemeenten nemen vaak de leiding in het faciliteren van reflexief leren. Het blijkt dat partijen het lastiger vinden om gemeenschappelijke waarden te vinden. Een reden is dat in het verduurzamen van regionale voedselsystemen veel partijen een rol spelen, die nog vaak veel verschillende belangen hebben. Het is daarom moeilijk om gedeelde waarden te vinden. Een oplossing die gemeenten kiezen is een waarde of woord te gebruiken dat veel partijen herkennen. In Rotterdam werkt de gemeente bewust met het concept stadslandbouw. Een laatste belangrijk kenmerk van reflexief leren is het ontwikkelen van vertrouwen in elkaar. Maatschappelijke partijen hebben over het algemeen vertrouwen in de ontwikkeling en de rol van gemeente als facilitator, mits hobbels als beperkte financiële middelen en gebrek aan bestuurlijke betrokkenheid overwonnen worden. Over dat laatste is er sprake van een opvallende ambivalentie. Enerzijds hameren de partijen op bestuurlijke betrokkenheid, maar van de andere kant zijn zij het er over eens dat de gemeente of een andere overheid zich niet te veel met het proces moet bemoeien. Zoals eerder gezegd trekken veel partijen vooral het nut van het opstellen van een uitgebreide voedselstrategie in twijfel en zijn ze voorstander van innovaties en experimenten die concreet resultaat boeken in de regio.

De onderzoeksresultaten leiden tot de volgende aanbevelingen voor gemeenten:

De belangrijkste aanbeveling is:

1. *Stel een strategie samen met andere partijen op die een visie en actiepunten opleveren voor de ontwikkeling van een duurzaam regionaal voedselsysteem op vier verschillende niveaus op de lange termijn.*

Het is belangrijk om een visie en actiepunten te hebben op strategisch, tactisch, operationeel en reflexief niveau als je duurzaam regionaal voedsel wilt verankeren in je gemeente. Gemeenten kunnen hiervoor kijken naar de voorbeelden van de drie gemeenten uit dit rapport hoe ze dit het beste aan kunnen pakken. Ook zijn er buitenlandse voorbeelden van steden als London en Portland, die een regionale strategie hebben ontwikkeld dat talloze actiepunten bevat gericht op de ontwikkeling van de verschillende niveaus.

Aanbevelingen strategische ontwikkeling

2. *Stel een voedselraad of denktank in dat bestaat uit een relevant doch beperkt aantal partijen en zorg voor een tweede ring van andere relevante partijen*

Een voedselraad of een denktank kan fungeren als de centrale ontwikkelarena. Een voedselraad of denktank moet vooral het overall beeld voor ogen houden. Het is belangrijk dat daarin vertegenwoordigers van de overheid, ondernemers, organisaties en onderzoek zitten, maar zorg ervoor dat er niet te veel partijen daar deel van uit maken. Het gevaar bestaat dan namelijk dat je niet tot concrete voortgang komt. Kies daarom bewust voor koploperpartijen die al bezig zijn met verduurzamen van voedsel. Daardoor ontstaat draagvlak bij deze organisaties voor je plannen. Wel is het belangrijk dat er relaties onderhouden worden met zoveel mogelijk partijen in de buitenwereld. Blijf zichtbaar voor de buitenwereld, waardoor bekendheid met het onderwerp toeneemt.

3. *Zorg voor commitment bij andere partijen*

De ontwikkeling van het duurzaam regionaal voedselsysteem staat of valt bij de betrokkenheid van zoveel mogelijk partijen. Gemeentebambtenaren kunnen actief netwerken en bij ondernemers, burgers, onderzoeksinstellingen lobbyen voor een bijdrage. Deze bijdrage kan in de vorm van capaciteit, geld, maar ook door de inbreng van kennis.

4. *Houd rekening met verschillende betekenissen van de begrippen duurzaam voedsel en duurzaam regionaal voedselsysteem*

Partijen hebben verschillende associaties bij duurzaam voedsel of een duurzaam regionaal voedselsysteem en vertalen dit ook in verschillende experimenten. Wees hier van bewust in de communicatiestrategie en bij het opstellen van een visie of werkagenda. Soms werkt het om de term duurzaam regionaal voedselsysteem duidelijk af te bakenen. Dat kan bijvoorbeeld door de focus te leggen op het stimuleren van regionale productie. In andere gevallen is het beter om de gemeenschappelijke waarden te benoemen en aan te geven dat je die kunt bereiken via verschillende definities. Ga hier als gemeente flexibel mee om.

5. *Werk aan een gemeenschappelijk integrale visie*

Vaak maken gemeenten een visie op basis van eigen inzichten binnen de organisatie. Een gemeenschappelijke visie die geschreven en gedeeld wordt door verschillende partijen in de regio kan ervoor zorgen dat er meer draagvlak voor de toekomst ontstaat. Een dergelijke visie ontstaat door tijd te nemen voor het uitwisselen van belangen en ambities en te zoeken naar overlap en gemeenschappelijke waarden. Een visie beklijft door het te blijven vertellen en aanpassen. Zoek ook aanknopingspunten met andere beleidsterreinen zoals energie en gezondheid.

6. *Zorg voor afstemming binnen de gemeente en ook tussen gemeenten*
Gemeentelijke afdelingen zitten vaak niet op een lijn wat betreft de koers van het ontwikkelen een duurzaam regionaal voedselsysteem. Dit zorgt voor onduidelijkheid voor de maatschappelijke participanten en initiatiefnemers en kan de ontwikkeling doen stagneren. Een gezamenlijk verhaal vanuit de organisatie met de stakeholders kan dan weer uitkomst bieden als dit richting geeft aan het handelen van de gemeente ambtenaren. Ook kunnen gemeenten samenwerking zoeken met andere gemeenten in de opgave om duurzaam regionaal voedselsystemen te ontwikkelen. Dit is een opgave die zich bijvoorbeeld bij uitstek leent voor regionale samenwerking.

Aanbevelingen tactische ontwikkeling

7. *Verbind partijen en stel aan makelaar aan*

Ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen vraagt om een nieuwe rol en positie van de gemeente vis à vis andere partijen. Niet langer is de gemeente alleen beleidsbepaler, een rol als procesbegeleider wordt steeds belangrijker. Het verbinden van partijen wordt daarmee een belangrijke gemeentelijke opgave. Uit deze verbindingen kunnen namelijk coalities ontstaan die een cruciale rol spelen in de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen. Gemeenten kunnen dit op twee manieren doen. Ten eerste door actief op zoek te gaan naar interessante partijen die ook een belang hebben bij verduurzaming van het voedselsysteem. Creativiteit is hierbij vereist. Vaak gaan gemeenten naar de geijkte partijen, maar het voorbeeld in Rotterdam laat zien dat partijen die in eerste instantie niet zo voor de hand liggen (zoals zorgverzekeraars) hierbij ook een belang kunnen hebben. De gemeente zou de coalitie of samenwerkingsverband kunnen formaliseren in de vorm van een convenant. Dit biedt voordelen omdat dan langdurige afspraken gemaakt kunnen worden. Ten tweede kan de gemeente daarnaast coalitievorming of samenwerkingsverbanden faciliteren. Ambtenaren van de gemeente kennen doorgaans verschillende partijen, die elkaar niet kennen. Door ze met elkaar in verband te brengen kunnen interessante coalities ontstaan. Om dit faciliteren is het aan te bevelen om een ambtenaar aan te stellen als 'makelaar'.

8. *Zoek en benoem de 'sense of urgency'*

Belangrijk succesfactor voor coalitievorming en het ontstaan van samenwerkingsverbanden is het zoeken en benoemen van de regionale 'sense of urgency'. Hiermee doelen we op een gemeenschappelijk besef dat samenwerking nodig is om belangrijkste problemen van voedselvoorziening en verduurzaming in de regio op te lossen. Door deze urgentie nadrukkelijk te benoemen is de kans groter dat meer partijen willen aanhaken.

9. *Stel gezamenlijk een voedselagenda op, maar timmer deze niet dicht*

Het gezamenlijk opstellen van een voedselagenda met ontwikkelpaden helpt om tot concrete acties te komen. Belangrijk is dat deze niet inhoudelijk te gedetailleerd is en voldoende ruimte biedt om af te wijken indien dat noodzakelijk is. Het is aan te bevelen om als gemeente duidelijk aan te geven wat haar rol is en een procesbeschrijving op te nemen hoe zij denkt de doelen te realiseren.

Aanbevelingen over operationele ontwikkeling

10. *Geef initiatiefnemers de ruimte door instrumenten daarvoor in te zetten*

Het onderzoek maakt duidelijk dat initiatiefnemers behoefte hebben aan praktische ondersteuning door de gemeente. De gemeente kan dit doen door (beleids)instrumenten in te zetten. Enkele voorbeelden:

- Biedt ruimte aan initiatieven via het bestemmingsplan.
- Open een informatieloket waar mensen terecht kunnen met vragen als zij een initiatief willen opstarten.
- Maak een kaart met daarop alle tijdelijke locaties die geschikt zijn voor duurzame voedselinitiatieven.
- Stel een protocol op voor bodemonderzoeken
- Biedt grond aan in bruikleen

Aanbevelingen over reflexieve ontwikkeling

11. Stimuleer kennisuitwisseling over het verduurzamen van het voedselsysteem

Gemeenten en hun partners kunnen in een gezamenlijk leertraject een betere regionale voedselstrategie of agenda opstellen. Leren kan op verschillende manieren: door onderzoeken uit te zetten, door het organiseren van uitwisselingsbijeenkomsten of door deel te nemen aan leernetwerken. Wat ook helpt is om te leren van buitenlandse voorbeelden. In het bijzonder in Engeland, de Verenigde Staten en Canada zijn de steden en regio's een stuk verder met de ontwikkeling van een duurzaam regionaal voedselsysteem.

12. Werk aan gezamenlijke waarden ontwikkeling

Het is belangrijk om gezamenlijke waarden te ontwikkelen. Doordat veel partijen betrokken zijn bij het proces, is dit vaak lastig. Ga bewust op zoek naar concepten die veel partijen delen, daardoor kan gezamenlijke waarden ontwikkeling plaatsvinden. Daarbij is het wel zaak concepten te kiezen die ruimte bieden voor eigen invulling en inspiratie. Stadslandbouw is een voorbeeld van een dergelijk concept.

13. Reflecteer regelmatig op de voortgang

Zorg ervoor dat je als gemeente regelmatig met de partners in de denktank of voedselraad reflecteert op de voortgang van de voedselstrategie of agenda. Het is belangrijk om te bepalen of de gewenste doelen wel behaald worden en zo niet, wat er dan moet gebeuren.

Op basis van het onderzoek kunnen de volgende aanbevelingen bij het ministerie van EL&I en het rijk worden gelegd:

14. Faciliteer met kennis in de gouden driehoek over regionaal voedsel

De onderzochte gemeenten zijn actief samen met anderen in het ontwikkelen van regionaal voedsel, maar ze hebben wel behoefte aan meer kennis. Ook bedrijven en organisaties drukken deze behoefte aan kennis uit. Het faciliteren van een kennisagenda met uitvoeringsplan voor deze partijen kan uitkomst bieden. Met name inzicht in de economische meerwaarde van duurzame regionale voedselsystemen is wenselijk en kan bijdragen aan verdere ontwikkeling.

15. Sluit wet- en regelgeving aan op de gewenste doelen omtrent verduurzamen van het voedselsysteem

Gemeenten lopen tegen een aantal regels aan die nationaal worden bepaald. Een voorbeeld hiervan is regelgeving omtrent aanbestedingen van cateraars, waardoor het moeilijk is om duurzame producten een plek te geven in aanbestedingstrajecten. Het rijk kan inventariseren welke regels de ontwikkeling frustreren en op deze manier een bijdrage leveren om het proces te versoepelen.

16. Blijf het belang van regionaal voedsel communiceren

Door samen met voorlopers van gemeenten en bedrijfsleven op het belang en de urgentie van regionaal voedsel te wijzen blijft het thema onder de aandacht van burgers en gemeenten. Dit zal er toe leiden dat andere gemeenten zich eerder geïnteresseerd voelen. Daarnaast kan het rijk ook samen werken met grote zorginstellingen of bedrijven rond belang van regionaal of duurzaam voedsel.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Duurzaam voedsel leeft en staat volop in de belangstelling. Op veel plaatsen in Nederland zijn er initiatieven om voedsel duurzamer te maken. Het is de laatste jaren maatschappelijke trend om in Nederland over de verduurzaming van de huidige voedselproductie en consumptie na te denken en actie te ondernemen. Eén van de redenen is klimaatverandering. Ook de schaarste van fossiele brandstoffen is een urgent onderwerp, waardoor veel mensen de noodzaak voelen om op een duurzamere wijze voedsel moeten gaan verbouwen. Belangrijke niet-duurzame kenmerken van het huidige voedselsysteem zijn de afhankelijkheid van energie voor de productie, verspilling in de verwerking en transport van voedsel, het ruimtebeslag en de kilometers die voedsel maakt van producent naar consument. Daarnaast is een steeds groter deel van de Nederlandse bevolking niet (meer) bekend met de herkomst en productiewijze van zijn voedsel. Daardoor zijn burgers zich ook niet bewust dat ze met hun eigen voedselconsumptiepatroon invloed hebben op de leefbaarheid van hun omgeving en het welzijn van mens en dier. Om dit te stimuleren heeft het voormalige ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (nu Economische zaken, Landbouw en Innovatie) in 2009 vijf ambities uiteenzet:

1. Verduurzaming van de productie en het verbeteren van het aanbod van voedsel
2. Consumenten verleiden tot de keuze van duurzaam voedsel
3. De foodprint van voedselproductie verkleinen
4. Minder verspilling van voedsel en een verbetering van het welzijn van mens en dier
5. Bijdrage leveren aan de mondiale voedselzekerheid

Het ministerie van EL&I ziet een belangrijke rol weggelegd voor gemeenten samen met andere partijen als bedrijven, kennisinstellingen en maatschappelijke organisatie om bij te dragen aan duurzame voedselsystemen. Steeds meer gemeenten denken samen met andere partijen na hoe ze de ambities rond duurzaam voedsel naar het gemeenteniveau kunnen vertalen en ondernemen hier acties op in beleid en praktijk van hun gemeente.

Verschillende gemeenten hebben de afgelopen jaren ervaringskennis opgedaan met het thema duurzaam voedsel. Deze kennis is echter vaak context gebonden (en soms zelfs persoonsgebonden), impliciet en praktisch van aard. Er is daarom een groeiende behoefte bij gemeenten om deze kennis te expliciteren, meer generieke inzichten te verwerven in achterliggende mechanismen en patronen die een rol spelen bij het tot stand komen van duurzame regionale voedselsystemen, zodat gemeenten deze ook kunnen realiseren.

1.2 Probleemstelling

Het onderzoek beoogt op de eerste plaats meer inzicht te geven in de manier waarop samenwerking tussen gemeenten en regionale partijen zoals bedrijven, kennisinstellingen en maatschappelijke organisaties kan leiden tot de ontwikkeling naar een duurzaam regionaal voedselsysteem.

Voor het bereiken van de doelstelling dient de volgende vraag te worden beantwoord:

Hoe krijgen gemeenten de ontwikkeling van regionale duurzame voedselsystemen tot stand via samenwerking met verschillende regionale partijen?

Uit deze vraagstelling kunnen verschillende subvragen worden onderscheiden:

1. Wat betekent een duurzaam regionaal voedselsysteem?
2. Welke inzichten zijn er uit wetenschappelijke literatuur te halen om tot ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen te komen?
3. Hoe kunnen gemeenten samen met regionale partijen de ontwikkeling naar duurzame regionale voedselsystemen via de haar ter beschikking staande instrumenten en sturingsmechanismen stimuleren?

1.3 Onderzoeksmethode

Om de bovenstaande onderzoeksvragen te beantwoorden is gebruik gemaakt van een opeenvolging van casestudy-onderzoek, literatuurstudie, documentenanalyse, groepsgesprekken en interviews. Een belangrijk methodologisch uitgangspunt van dit onderzoek is dat het onderzoeken en vertellen van het verhaal over de transitie naar regionale duurzame voedsystemen niet de exclusieve taak is van de onderzoekers maar plaats moet vinden in samenspraak met de relevante partijen.

Voor het beantwoorden van de hoofdvraag zijn drie gebieden geselecteerd waarin gemeenten en partijen actief bezig zijn met het verduurzamen van het regionale voedselsysteem: FoodValley, Rotterdam en Alphen-Chaam. Deze twee gemeenten en een regionaal verband van gemeenten zijn actief op het gebied van duurzaam voedsel. We hebben daarbij expliciet gekozen voor gebieden die variëren in omvang; regio (FoodValley), grote gemeente (Rotterdam) en kleine gemeente (Alphen-Chaam). Onduidelijk was vooraf welke rol de gemeente hier in zou nemen. In het casestudy-onderzoek lag de nadruk op het schetsen van een gedetailleerd beeld van de ontwikkeling van het duurzame regionale voedselsysteem. Bronnen in het casu-onderzoek waren documenten (onderzoeksrapporten, gebiedsagenda's, beleidsstukken, vergaderstukken) en interviews met sleutel-actoren (zes tot zeven personen per casus, zie bijlage 1). De bevindingen uit de interviews zijn per casus weer voorgelegd aan de geïnterviewden.

Voor het trekken van conclusies over de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen zijn de empirische bevindingen geconfronteerd met indicatoren voor deze ontwikkeling (zie hoofdstuk 2). Hierbij was het vergelijkend perspectief belangrijk. Om te komen tot een beoordeling werden de casussen vergeleken. Gezamenlijke reflectiebijeenkomsten in het projectteam droegen bij aan een consistente beoordeling en verdere aanscherping van de ideeën, analyses en conclusies.

1.4 Leeswijzer

De opbouw van het rapport is als volgt. In hoofdstuk 2 behandelen we het analytisch kader voor dit onderzoek. Het bevat het transitie-management perspectief waarmee we naar de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen hebben gekeken alsmede naar de rol van de gemeente hierin. De hoofdstukken 3 tot en met 5 doen verslag van de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen in de drie gebieden: FoodValley, Rotterdam en Alphen-Chaam. In hoofdstuk 6 vindt de vergelijking plaats. Hoofdstuk 7 beschrijft de algemene conclusies en aanbevelingen voor de gemeenten.

2 Analysekader

2.1 Inleiding

Dit onderzoek wil inzicht geven in de vraag hoe gemeenten duurzame regionale voedselsystemen kunnen ontwikkelen via samenwerking met verschillende regionale partijen. Dit hoofdstuk schetst daartoe een analysekader om in de volgende hoofdstukken drie casussen met elkaar te kunnen vergelijken op deze vraag.

In paragraaf 2.2 geven we eerst een overzicht van het centrale concept van dit onderzoek: duurzame regionale voedselsystemen. Paragraaf 2.3 duidt de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen aan aan de hand van transitimanagement, een beleidsinstrument om bestaande (sociale-technologische) regimes te veranderen, via het creëren van ruimte voor niches die de potentie hebben zich door te ontwikkelen naar een nieuw regime. Paragraaf 2.4 beschrijft regionale duurzame voedselsystemen als niche met vier niveaus waarop ontwikkeling kan plaatsvinden. In dit onderzoek gaan we ervan uit dat duurzame regionale voedselsystemen zich ontwikkelen op vier niveaus: strategisch, tactisch, operationeel en reflexief. Uitgangspunt daarbij was dat ontwikkeling op alle niveaus cruciaal is om een structurele ontwikkeling in gang te zetten dat in de toekomst tegenwicht kan bieden aan het huidige voedselsysteem. Dit analysekader kan ook gebruikt worden als ontwerpsystematiek voor andere gemeenten die hun voedselsysteem willen verduurzamen. Paragraaf 2.5 laat zien welke specifieke instrumenten gemeenten binnen deze niveaus van nicheontwikkeling tot hun beschikking hebben.

2.2 Wat is een duurzaam regionaal voedselsysteem?

Een duurzaam regionaal voedselsysteem omvat producten die worden geproduceerd in de thuisregio of in een regio die deel uitmaakt van een collectief van thuisregio's en sluit aan op de voedselbehoefte van mensen in het heden zonder het vermogen van toekomstige generaties om in hun eigen voedselbehoeften te voorzien in gevaar te brengen. Om deze definitie te kunnen omvatten zullen we de drie afzonderlijke woorden (duurzaam, regionaal en voedselsysteem) in het navolgende toelichten.

Een voedselsysteem is een verzameling onderling vervlochten processen die producenten verbindt met consumenten en de samenleving: het milieu en de regionale economie. Het systeem bestaat uit meerdere componenten op meerdere niveaus. Deze componenten zijn onder meer de productie en/of verwerking van voedingsmiddelen, afzet en reclame, etikettering, betrokkenheid van consumenten, verstrekking van bijbehorende openbare goederen, distributie en vervoer, handelsvoorschriften, hygiënevoorschriften, afval- en energiebeheer en opleiding en onderwijs.

Een regionaal voedselsysteem omvat producten die worden geproduceerd in de thuisregio of in een regio die deel uitmaakt van een collectief van thuisregio's. De schaal van de (met elkaar vervlochten) componenten van het systeem, zoals hierboven genoemd, overstijgt de (inter)regionale schaal niet. Een regionaal voedselsysteem is duurzaam wanneer de ontwikkeling ervan aansluit op de voedselbehoefte van mensen in het heden zonder het vermogen van toekomstige generaties om in hun eigen voedselbehoeften te voorzien in gevaar te brengen. Deze definitie, ontleend aan het Brundtland rapport (World Commission on Environment and Development, 1987) is ook overgenomen in de Nota Duurzaam Voedsel van het ministerie van EL&I (LNV, 2009).

Een duurzaam regionaal voedselsysteem betekent dan ook dat er gestreefd wordt naar een ideaal evenwicht tussen ecologische, economische en sociale belangen geproduceerd en geconsumeerd wordt. Hierin staan 3 p's centraal: People, Planet en Profit. People betekent dat voedselproductie en de verkoop ervan ontwikkelingsmogelijkheden voor de gemeenschap en goede(productie) omstandigheden van de producenten schept. Bovendien heeft People ook betrekking op de consument zodat hij met een correcte en complete productinformatie een bewuste aankoopkeuze kan maken. Planet staat voor voedsel dat op milieuvriendelijke wijze geproduceerd wordt met behoud van ecosystemen en biodiversiteit, en voor de voedsel- en productveiligheid. Profit betekent het genereren van winst, want het allereerste doel van de producenten die duurzaam voedsel in de markt zetten, is om financieel gezond te zijn en te blijven¹.

De term regionaal heeft in de definitie zowel een ruimtelijke als een functionele betekenis. De ruimtelijke betekenis is ontleend aan de wens om zoveel mogelijk lokaal te produceren. De functionele betekenis van regionaal houdt verband met de relaties die een gemeente heeft met andere partijen in de regio die gezamenlijk het voedselsysteem kunnen verduurzamen. Partijen in de regio die regionaal kunnen samenwerken zijn onder meer gemeenten, bedrijven, consumenten, burgers, onderwijs en onderzoeksinstituten.

2.3 Ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen

Momenteel vinden op kleine schaal experimenten plaats met het ontwikkelen van duurzame voedselsystemen, zoals het faciliteren van regionale markten en het aanbieden van duurzaam voedsel in verzorgingstehuizen. De ondersteuning en ontwikkeling van deze duurzame regionale voedselsystemen kan leiden tot verduurzaming van het totale voedselsysteem. De manieren waarop overheden dit kunnen doen is echter complex.

De complexiteit ontstaat doordat verschillende actoren een rol spelen die eigen interesses, belangen, middelen en onderlinge afhankelijkheden hebben. In de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen komen diverse vaak tegengestelde belangen tot uiting, bijvoorbeeld de belangen van de traditionele op de wereldmarkt georiënteerde landbouwsector tegenover de belangen van een multifunctionele en op biologische leest geschoeide landbouw. Lastig is om pasklare oplossingen aan te dragen omdat het huidige voedselsysteem diepgeworteld is in allerlei instituties zodat simpele oplossingen niet bestaan. Om duurzame regionale voedselsystemen te ontwikkelen zijn dan ook organisatie-overstijgende vernieuwingen nodig die de verbanden tussen de gemeenten en hun partners ingrijpend veranderen (Rotmans et al., 2005).

Dit vraagt van een overheid, zoals de gemeente, om nieuwe sturingsstijlen en strategieën, waarbij de laatste jaren vooral de nadruk is komen te liggen op netwerksturing en kennissturing in plaats van hiërarchische sturing. In beleidskringen wordt dit ook wel aangeduid met de uitdrukking 'van government naar governance'. Government suggereert dat één actor (de overheid) het beleid bepaalt en legitimeert, terwijl een governance perspectief er van uitgaat dat verschillende al dan niet gelijkwaardige actoren tot consensus proberen te komen, wat een verschuiving van verantwoordelijkheid impliceert van de centrale overheid naar andere actoren, bijvoorbeeld de burger (Vreke et al., 2009). Voor een overheid die deze governance principes toepast is het zaak om niet zozeer de controle en beheersbaarheid van de opgave te krijgen, maar meer het zoekproces naar een nieuw duurzaam voedselsysteem te organiseren.

Om als overheid grip te krijgen op dit zoekproces kan zij gebruik maken van inzichten uit het transitie management. Kenmerkend van transitie management is dat het elementen uit verschillende hedendaagse theorieën integreert, zoals interactiviteit, pluralisme, een multi-level focus en sociaal leren (zie

¹ www.duurzaamheidvol.kennisnet.nl/aarde.

Rotmans et al., 2005). Interactiviteit betekent dat de overheid de interacties tussen maatschappelijke actoren stimuleert. Pluralisme gaat uit van een diversiteit van belangen en waarden, die de overheid als uitgangspunt neemt voor verdere acties. Hier spelen ook de belangen en waarden van de burger als voedselconsument tegenover de belangen en waarden van diezelfde persoon als bezorgde wereldburger een rol. De multi-level focus van transitie management geeft aan dat maatschappelijke ontwikkelingen zich op verschillende schaalniveaus uitwerken: van de lokale voedselproducent en consument tot regionaal georganiseerde systemen zoals waterschappen, tot hogere schaalniveaus waar de harmonisatie van lagere niveaus bewaakt wordt. Tenslotte geeft het concept sociaal leren aan dat actoren gezamenlijk in interactie met elkaar een andere kijk op een systeem of werkelijkheid proberen te ontwikkelen en daarover reflecteren en leren (Leeuwis, 2003).

Transitiemanagement is dan ook een sturingsconcept dat rekening houdt met complexiteit en onzekerheid in tijd, ruimte en domein (Grin et al., 2003). Twee aspecten van transitie management zijn voor de ontwikkeling naar regionale duurzame voedselsystemen van belang. Ten eerste is het een proces met participatie van vele actoren zoals overheden, maatschappelijke organisaties, bedrijven, kennisinstellingen en intermediaire organisaties. Ten tweede omvat het een actief leerproces tussen deze actoren waar zij leren over het huidige voedselregime, anticiperen op de gewenste situatie en innovatieve stappen formuleren om er te komen.

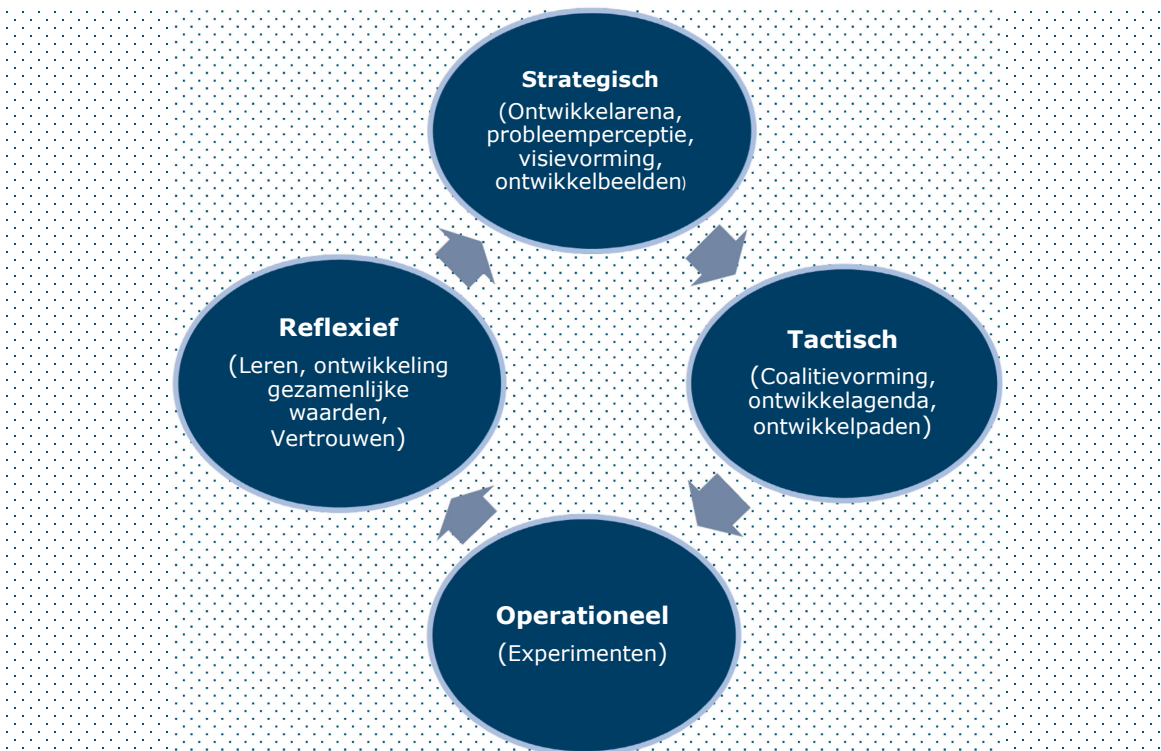
De ontwikkeling van een duurzaam regionaal voedselsysteem als niche

Een belangrijk element in transitie management is de niche. Dat is een beschermde ruimte waar actoren innovaties of activiteiten bedenken en ontwikkelen om een nieuw idee, uitvinding of toepassing breder in de maatschappij ingang te laten vinden. Tegenover de niche staat het regime, de dominante regels en afspraken die de samenleving met elkaar gemaakt heeft in het huidige voedselsysteem. In de niche vinden vaak meerdere experimenten plaats met nieuwe ideeën of uitvindingen binnen de context van het leidende thema, in ons geval duurzaam regionaal voedselsysteem. Soms hebben de experimenten en innovaties bescherming nodig, bijvoorbeeld via voorwaarden om een innovatie in gebruik te laten nemen. Dit kan met een subsidie, een onderzoeksprogramma of door een tijdelijke opheffing van belemmerende regels.

Gemeenten en hun regionale partners kunnen een regionale niche ontwikkelen om met duurzame voedselproductie en consumptie te experimenteren en daar gezamenlijk over te leren. In de volgende paragraaf gaan we in op de verschillende niveaus van ontwikkeling die plaats vinden binnen deze niche.

2.4 Ontwikkelingen binnen de niche op vier niveaus

De ontwikkeling van een niche is in te delen in verschillende niveaus; strategisch, tactisch, operationeel en reflexief (Rotmans, 2003 en Loorbach, 2010). De activiteiten in de verschillende niveaus kunnen tegelijkertijd plaats vinden.

Figuur 2.1

Niveaus van ontwikkeling binnen de niche.

Strategisch niveau

Op strategisch niveau ondernemen gemeenten en hun partners activiteiten die gericht zijn op de ontwikkeling, verbinding en verankering van een lange termijn visie. Onderdeel hiervan is het formuleren van langetermijn doelen en het benoemen van de belangrijkste problemen waarmee omgegaan moet worden. Op dit niveau stellen de betrokkenen de ontwikkelarena op: een vernieuwingsnetwerk met een diversiteit aan actoren. De ontwikkelarena moet de verschillende opvattingen en probleempcepties bij elkaar brengen en zo in gezamenlijkheid een gedragen lange termijn visie op het thema te ontwikkelen. Het strategische niveau schetsen wij aan de hand van zes indicatoren:

1. *Ontwikkelarena.* In het ontwikkelingsproces van een duurzaam regionaal voedselsysteem ontstaat de behoefte aan een platform waar betrokken actoren zowel formeel als informeel bijeen kunnen komen om strategisch te discussiëren, onderhandelen en experimenten op te zetten. Loorbach (2010) geeft aan dat de overheid vaak de ontwikkelarena faciliteert, maar dit hoeft niet altijd het geval te zijn. In ons onderzoek beschouwen we de ontwikkelarena als een platform waar de overheid het initiatief toe heeft genomen. De actoren die worden gemobiliseerd zijn afkomstig van de 5 O's (ondernemers, overheid, organisaties, onderzoek, onderwijs).
2. *Probleempceptie.* Voor de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen is het van belang dat verschillende actoren werken aan een gedeelde perceptie van het probleem. Complexe maatschappelijke problemen bestaan immers uit verschillende probleemeigenaren met verschillende alternatieve oplossingen waarbij het maar de vraag is of er consensus bestaat.
3. *Visievorming.* De aanwezigheid van een visie waarin helder is aangegeven waar de mogelijke knelpunten en de oplossingen liggen is een belangrijke indicator van een gedeelde probleempceptie. Bij visievorming gaat het om een gezamenlijk gedragen beeld van een gewenste toekomst. Dit hoeft niet zozeer een eindbeeld te zijn, maar wel een richting waarin ontwikkelingen wenselijk zijn. De aanwezigheid van een visiedocument geeft concreet aan dat dit heeft plaats gevonden.

4. *Ontwikkelbeelden*. Ontwikkelbeelden zijn strategische plannen waarin betrokken partijen lijnen uiteenzetten waar oplossingen voor het probleem worden geschetst. Vaak zijn dergelijke ontwikkelbeelden opgenomen in een visiedocument, maar het is ook mogelijk ze in andere strategische plannen aan te treffen.

Tactisch niveau

Op tactisch niveau stellen partijen doorgaans een ontwikkelagenda met ontwikkelpaden op voor de komende vijf tot vijftien jaar. Dit kan vanuit het strategisch niveau plaatsvinden maar er kunnen ook op tactisch niveau coalities met een ontwikkelagenda aanwezig zijn die nog niet op strategisch niveau vertegenwoordigd zijn. De coalities kunnen verschillend zijn in de mate van participatie van de 5 O's (ondernemers, overheid, organisaties, onderzoek, onderwijs). Belangrijk is dat de ontwikkelagenda gaat leven in de netwerken van de relevante organisaties, waardoor ze steeds meer invloed krijgen. De betrokken partijen vertalen ze vervolgens door naar ontwikkelpaden, die omschreven kunnen worden als routes naar een toekomstbeeld via tussendoelen, die naar mate ze dichterbij liggen concreter worden geformuleerd. Rothmans (2003) geeft aan dat met name op dit niveau de belangen van betrokken actoren op tafel komen te liggen.

Om het tactische niveau van de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen inzichtelijk te maken, gebruiken we drie indicatoren.

1. *Actieve coalitievorming*. Actieve coalitievorming is cruciaal voor de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen. Dit onderzoek kijkt specifiek naar welke coalities zich uit de ontwikkelarena hebben ontwikkeld. De coalities die samenwerken, kunnen verschillend zijn in mate van participatie van de 5 O's (ondernemers, overheid, organisaties, onderzoek, onderwijs). Coalitievorming kan plaats vinden tussen actoren op basis van factoren als gelijkgestemdheid, vertegenwoordiging, inbreng van middelen, zoals arbeid, financieel, status, macht en expertise. Of partijen elkaar wel of niet in de coalitie betrekken kan afhankelijk zijn van bovengenoemde factoren.
2. *Ontwikkelagenda*. Deze bestaat uit de formulering van tamelijk concrete projecten en programma's. Hoewel nog niet tot achter de komma uitgerekend, worden de contouren zichtbaar van kaders, instrumenten en organisaties die een plan gaan uitvoeren. Binnen welke regels doen ze dat? En, moeten er regels worden aangepast? Dat zijn vragen die betrokken partijen in de ontwikkelagenda aan de orde stellen.
3. *Ontwikkelpaden*. De aanwezige coalitie(s) vertalen de ontwikkelagenda door naar ontwikkelpaden. Een ontwikkelpad schetst de route naar een gewenst eindbeeld, via tussendoelen, die naar mate ze dichterbij liggen concreter worden. Er kunnen meerdere ontwikkelpaden gelijktijdig worden uitgerold.

Operationeel niveau

Op operationeel niveau vinden experimenten plaats die bijdragen aan duurzame regionale voedselsystemen. Om het operationeel niveau te duiden maken we gebruik van de volgende indicator.

1. *Experimenten*. Dit zijn diverse activiteiten tussen betrokken actoren die een potentiële bijdrage kunnen hebben voor de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen. Er zijn verschillende soorten experimenten te onderscheiden: technische experimenten om voedsel te verduurzamen, institutionele experimenten zoals het aanpassen van wetgeving en economische experimenten zoals het ontwikkelen van een nieuw business-concept dat bijdraagt aan een duurzaam regionaal voedselsysteem.

Reflexief niveau

Op reflexief niveau vallen de activiteiten die zijn gericht op het leren van de experimenten op operationeel niveau en de processen op alle drie de niveaus. Door activiteiten te ontwikkelen die leren, gemeenschappelijke waarden ontwikkeling en vertrouwen bevorderen wordt invulling gegeven aan reflexiviteit. Hiermee kunnen de actoren de niveaus bijstellen en soms fundamenteel veranderen (Loorbach, 2010). Om het reflexief niveau van de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen te duiden maken we gebruik van drie indicatoren.

1. *Leren.* Om de verduurzaming van regionale voedselsystemen te stimuleren is het nodig dat actoren van elkaar leren, bijvoorbeeld over factoren die verduurzaming belemmeren. Hiervoor kunnen voorzieningen voor (sociaal) leren in het proces worden ingebouwd. Worden er bijvoorbeeld regelmatig workshops gehouden, cursussen gegeven, of voorlichtingsbijeenkomsten georganiseerd? Bestaan er werkateliers? Zijn er officiële evaluatiedocumenten van experimenten? Is er een discussieforum op internet?
2. *Ontwikkeling gezamenlijke waarden.* Bij de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen zijn vanaf het begin af aan veel verschillende partijen betrokken met eigen waarden, doelen en visies. Het is van belang dat betrokken partijen deze waarden, doelen en visies op elkaar afstemmen zodat ze gedeeld worden. Dit is belangrijk om één gedeelde probleempceptie en acties te verkrijgen.
3. *Vertrouwen.* Tenslotte is het van belang dat er vertrouwen in de ontwikkeling en tussen de verschillende partijen ontstaat. De ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen vraagt om betrokkenheid van veel partijen die hetzelfde voor ogen moeten hebben. Onderlinge vertrouwen is daarbij cruciaal. Daarnaast is het ook belangrijk om vertrouwen in de gewenste ontwikkeling te hebben. Er zijn verschillende manieren om aan dit vertrouwen te werken en vertrouwen te bevorderen. De gemeente kan het onderwerp vertrouwen zelf agenderen.

2.5 Gemeentelijke instrumenten om duurzame regionale voedselsystemen te ontwikkelen

Gemeenten kunnen verschillende instrumenten inzetten om duurzame regionale voedselsystemen te ontwikkelen. Met een beleidsinstrument is het voor een overheid mogelijk om invloed uit te oefenen. Volgens de Baas (1995) is een beleidsinstrument *'een maatregel die een overheidsinstelling kan inzetten om bepaalde beleidsdoelen te bereiken'*. Hieronder een overzicht van verschillende beleidsinstrumenten per niveau van ontwikkeling.

Strategisch

De gemeente kan informeren en voorlichten inzetten als beleidsinstrument, zowel voor het ontwikkelen van een lange termijn visie, het formuleren van lange termijn doelen of het benoemen van de belangrijkste problemen en uitdagingen in de gemeente. Bij het tot stand brengen van de ontwikkelarena heeft de gemeente een belangrijke rol in het enthousiasmeren van regionale actoren die betrokken moeten worden via voorlichting. Informeren over het onderwerp is ook belangrijk om in gezamenlijkheid een gedragen lange termijn visie op het thema te ontwikkelen.

Beleidsinstrument	Omschrijving
Informeren / Voorlichten	Het geven van informatie waardoor inzichten en gedrag van burgers veranderen. In vergelijking tot advisering is informeren/voorlichten een meer algemeen instrument waarmee de burgers en organisaties bijvoorbeeld via websites of bijeenkomsten worden bereikt

Tactisch

Op tactisch niveau is coalitieontwikkeling en het gezamenlijk uitzetten van ontwikkelpaden van belang. De gemeente kan daarbij een keur aan beleidsinstrumenten uitzetten zoals: convenanten, plannen, het uitzetten van onderzoek en natuurlijk ook voorlichten en informatie verstrekken.

Beleidsinstrument	Omschrijving
Convenant	Een geformaliseerde afspraak tussen een overheid en één of meer andere partijen die gericht is op verwerkelijking van duurzaam voedsel beleid
Plan	Een overzicht van het geheel van samenhangende maatregelen, om een samenhangend voedselbeleid te bereiken
Informereren / Voorlichten	Het geven van informatie waardoor inzichten en gedrag van burgers veranderen. In vergelijking tot advisering is informeren/voorlichten een meer algemeen instrument waarmee de burgers en organisaties bijvoorbeeld via websites of bijeenkomsten worden bereikt
Expertise Centrum	Een organisatie, (meestal opgericht door meerdere instanties), waar onderzoek wordt uitgevoerd en kennis wordt vergaard over duurzaam voedsel

Operationeel

De gemeente kan op operationeel niveau allerlei instrumenten inzetten om experimenten en netwerkvorming te stimuleren die bijdragen aan duurzame regionale voedselsystemen. Deze instrumenten zijn zelfregulering, het verstrekken van subsidies, certificaten, het ontwikkelen van nieuwe regels, aanbestedingen en vergunningen. Ook kan de gemeente een rol als adviseur op zich nemen.

Tabel 2.1

Gebaseerd op indeling van J.H.J. van den Heuvel (1998) Beleidsinstrumentatie, Utrecht.

Beleidsinstrument	Omschrijving
Zelfregulering	Overheid laat het initiatief tot het opstellen van gedragsregels over aan de betrokkenen. Wel kan de overheid randvoorwaarden stellen aan het resultaat. Zo kan overheid vergunning verlenen voor activiteiten als festivals.
Subsidie	Geldelijke steun van de overheid voorbepaalde activiteiten. Structurele of eenmalige subsidie, bijvoorbeeld in de vorm van budget-, programmerings-, stimulerings- en exploitatiesubsidies voor activiteiten gericht op duurzaam voedsel.
Certificering	Gebruik maken van een keurmerk dat een specifieke waarde aangeeft en aan maatschappelijke productie-voorwaarden voldoet. Een voorbeeld is het keurmerk Cittaslow.
Beleidsregel	Een bij besluit vastgestelde algemene regel, niet zijnde een algemeen verbindend voorschrift, over de afweging van belangen, de vaststelling van feiten of de uitleg van wettelijke voorschriften bij het gebruik van een bevoegdheid van een bestuursorgaan.
Aanbesteding	Door middel van concurrentie komen tot de selectie van de meest geschikte partij voor het uitvoeren van een bepaalde taak/dienst.
Vergunning	Juridische toestemming geven om duurzame voedsel activiteiten op afgesproken wijze te laten plaatsvinden.
Adviseren	Lokale/ regionale organisaties en instituten adviseren en monitoren over een specifiek thema.

Reflectief

Op dit niveau kan de gemeente diverse instrumenten inzetten die hierboven al genoemd zijn. Met name communicatieve instrumenten zijn hierbij bruikbaar. Om leren te bevorderen kan de gemeente informeren, voorlichten en een expertisecentrum oprichten, waar onderzoek plaats vindt. Ook kan de gemeente hiertoe netwerkbijeenkomsten of werksessies zoals een Community of Practice (CoP) organiseren. Door regelmatig elkaar te zien kunnen partijen aan gezamenlijke waardenontwikkeling en vertrouwen werken.

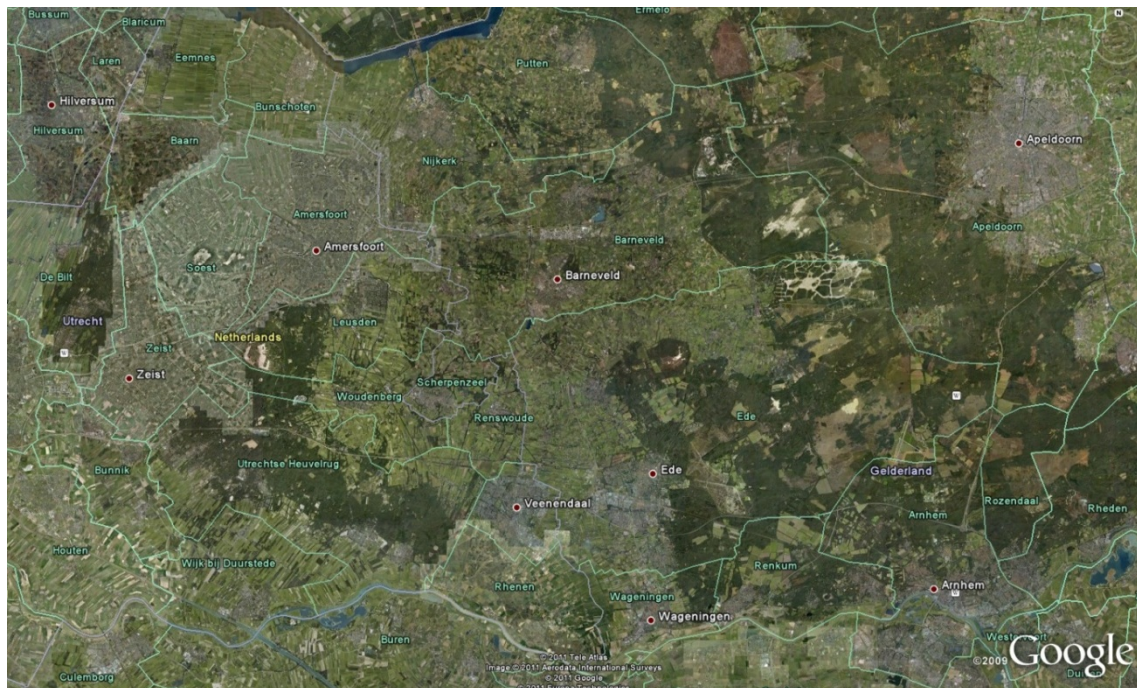
3 FoodValley

3.1 Inleiding

Dit hoofdstuk gaat over de ontwikkeling van FoodValley als regionaal voedselsysteem in de provincies Gelderland en Utrecht. We beschrijven hoe deze ontwikkeling is waar te nemen op verschillende niveaus: strategisch, tactisch, operationeel en reflexief. Het hoofdstuk is als volgt ingedeeld. In paragraaf 3.2 beschrijven we eerst het gebied. In paragraaf 3.3 tot en met 3.6 beschrijven we vervolgens de ontwikkeling van het regionale voedselsysteem op strategisch, tactisch, operationeel en reflexief niveau. Paragraaf 3.7 gaat in op de rollen en instrumenten van de samenwerkende gemeenten in FoodValley.

3.2 'FoodValley'

De FoodValley regio strekt zich uit van de flanken van de Veluwe in het oosten tot en met de Utrechtse Heuvelrug in het westen. De Nederrijn vormt de zuidgrens en in het noorden loopt het gebied tot het Veluwemeer en Eemmeer.

Figuur 3.1
FoodValley regio.

De FoodValley regio valt onder het gebied van twee provincies, Gelderland en Utrecht, en bestaat uit acht gemeenten: Barneveld, Ede, Nijkerk, Renswoude, Rhenen, Scherpenzeel, Wageningen en Veenendaal. Het gebied telt 330.000 inwoners².

Het landschap van de regio is kleinschalig met veel afwisseling van landbouw, natuur, landgoederen, houtwallen en stelsels van beken. In het gebied komen intensieve veehouderij, melkveehouderij en gemengde bedrijven voor. Daarnaast zijn de natuurwaarden van FoodValley regio aanzienlijk. Er liggen diverse EHS en Natura 2000-gebieden in het gebied (Kuindersma et al, 2010).

De economie van FoodValley is van oudsher sterk gericht op de agrarische sector (Kraak et al, 2003). Tot diep in de twintigste eeuw waren de voornaamste producten tabak, wol en pluimvee die in FoodValley (dat toen nog alleen bekend stond als de Gelderse Vallei) verbouwd werden. In de loop van de twintigste eeuw gaan steeds meer bedrijven zich met de bewerking en verwerking van agrarische producten bezighouden. Dit laatste is vandaag de dag nog steeds het geval: belangrijke bedrijven als Friesland Campina en Struik Foods zijn in de FoodValley regio gevestigd. In de regio zitten naast deze grote bedrijven ook veel midden- en kleinbedrijven gericht op de Agrifood sector. Daarnaast is door de aanwezigheid van Wageningen Universiteit en Research Centre (Wageningen UR) al voor decennia de 'Science' component in de FoodValley regio aanwezig. Naast Wageningen UR zijn er drie hogescholen en drie regionale opleidingscentra. De laatste twee decennia heeft de samenwerking tussen ondernemers en onderzoek zich geïntensiveerd. Volgens Kraak et al (2003) is FoodValley dan ook een belangrijke agglomeratie die zich sterk richt op Agrifood en lifesciences. Deze sector is onlangs door minister Verhagen uitgeroepen tot één van de negen topsectoren van de Nederlandse economie (Ministerie EL&I, 2011).

Samenvattend: de 'Gouden Driehoek' waarbinnen ondernemers, overheid en kennisinstellingen intensief samenwerken vormt al enige tijd een belangrijk uitgangspunt voor samenwerking in de regio FoodValley. Bedrijven werken intensief samen met overheden, de verschillende gemeenten en kennisinstellingen. Kenmerkend van deze samenwerking is dat de partijen uit de gouden driehoek één focus hebben: voeding.

3.3 Ontwikkeling op strategisch niveau

Deze paragraaf beschrijft de ontwikkeling van een duurzaam regionaal voedselsysteem in de FoodValley regio op strategisch niveau. Dit doen we aan de hand van indicatoren uit hoofdstuk twee: ontwikkelarena, probleemperceptie, visievorming en ontwikkelbeelden.

3.3.1 Ontwikkelarena

Een belangrijke ontwikkelarena is: Regio FoodValley: een samenwerkingsverband ontstaan uit de voormalige WERV (Wageningen, Ede, Rhenen en Veenendaal) en de Vallei, die nu bestaat uit acht gemeenten. De doelstelling van het samenwerkingsverband is: *Door samenwerking tussen de deelnemende gemeenten de ambitie van Regio FoodValley waar te maken om samen met de kennisinstellingen en het regionale bedrijfsleven en met ondersteuning van de overheid, een Europese top regio te worden op het gebied van innovatie in de foodsector'* (Regio FoodValley, 2011). Met andere woorden: een belangrijke functie van Regio FoodValley is het organiseren van samenwerking tussen partijen uit de 'Gouden Driehoek'. Hiermee sluit Regio FoodValley aan bij de FoodValley Ambitie 2020. In deze ambitie onderschrijven verschillende partijen

² <http://www.regiofoodvalley.nl/>

(waaronder Wageningen UR, stichting Food Valley, Oost NV, Bio Partner Wageningen en Rabobank) in 2009 de noodzaak om de Gouden Driehoek te versterken. Deze FoodValley-ambitie bevat een beschrijving van kansen en percepties. Er is echter nog nauwelijks betrokkenheid van de gemeenten (Initiatiefgroep FoodValley-ambitie, 2009). In 2011 schrijven daarom de samenwerkende gemeenten de strategische agenda FoodValley, waarbij zij belangrijke partijen zoals Wageningen UR consulteert. De bedoeling is dat de uitwerking door partijen uit de Gouden Driehoek wordt uitgevoerd. Met het uitkomen van de strategische agenda FoodValley in 2011 staat het thema regionaal voedsel op de gebiedsagenda en kan er vanuit gebouwd worden aan een ontwikkelarena die geïnitieerd is door de overheid.

Een ander relevante organisatie op strategisch niveau is de Stichting Vernieuwing Gelderse Vallei (SVGv). De SVGv werkt vanaf 1993 aan vernieuwing van het landelijk gebied in de FoodValley regio en in delen van Utrecht tot aan Amersfoort. Het uitvoeringsbureau heeft als doel om concrete projecten te ontwikkelen op het gebied van natuur, milieu, water, landbouw, landschap en cultuurhistorie, recreatie en leefbaarheid. Dit doen zij samen met verschillende partners: de provincies Utrecht en Gelderland, 20 gemeenten, diverse natuur- en landbouworganisaties, waterschap, recreatieondernemingen en bedrijven.

Voorheen lag de focus op het opstellen en uitvoeren van het reconstructieplan, maar de uitvoering daarvan loopt op zijn eind. Daarom stelt de SVGv in 2011 een nieuw programma op. Het SVGv-programma 2011-2015 kent vier programma's, waaronder het programma Ruimte voor Boeren in FoodValley dat zich onder meer richt op het verduurzamen van het regionale voedselsysteem. Binnen het programma werkt zij samen met regionale partijen aan een regionale voedselagenda. Het bureau is actief op zoek naar relevante partners en wil deze bij elkaar brengen om de doelstellingen uit hun programma te halen³. SVGv en Regio FoodValley hebben dan ook de uitdaging om hun strategische keuzes op elkaar af te stemmen. Anno 2011 worden er dan ook afspraken gemaakt tussen de SVGv en Regio FoodValley over de verdeling van rollen. De SVGv probeert zoveel mogelijk aansluiting te vinden bij de ontwikkelarena van de Regio FoodValley.

Ook is er de stichting Food Valley die in de regio actief bezig is met het verduurzamen van het voedselsysteem. Deze stichting is een zelfstandige organisatie en werkt samen met bedrijfsleven en kennisinstellingen om technische innovatie en internationalisatie van het voedselsysteem te bevorderen. Stichting Food Valley werkt weinig samen met overheden (stichting Food Valley, 2010). Er zijn dan ook geen structurele relaties met Regio FoodValley of SVGv. Wel zitten er in het bestuur twee burgemeesters op persoonlijke titel. Ook zijn er soms contacten met Regio FoodValley op het terrein van gebiedsontwikkeling en internationale profilering. Stichting Food Valley heeft echter geen structurele rol in de ontwikkelarena.

3.3.2 Gedeelde probleempceptie

In de FoodValley regio is een duidelijke gedeelde probleempceptie aanwezig onder de verschillende partijen genoemd in 3.3.1. De partijen zijn het er over eens dat het ontwikkelen van een duurzaam regionaal voedselsysteem kan bijdragen aan het oplossen van een maatschappelijk complex probleem. Alle partijen zijn het erover eens dat de verschillende partijen uit de Gouden Driehoek een rol moeten spelen in de verduurzaming en dat meerdere deelvraagstukken rondom voedsel een rol spelen. In verschillende documenten geeft met name Regio FoodValley een duidelijke probleempceptie weer, maar deze is niet formeel gedeeld met de SVGv en de stichting Food Valley. Regio FoodValley is het meest kritisch op het huidige voedselsysteem en kiest nadrukkelijk voor het stimuleren en ontwikkelen van een regionaal voedselsysteem.

³ <http://www.wantbuitengeburthet.nl/pers/22/46/SVGv-programma-2011-2015:-De-Vallei-verdient-het!.html>

In de strategische agenda en in het bijzonder de regionale voedselagenda (Regio FoodValley, 2011) geven de gemeenten aan waarom verduurzaming van het regionale voedselsysteem in FoodValley urgent is: *Het besef dat een voortgaande opwarming van de aarde ook gevolgen heeft voor het voedselproducerend vermogen van onze planeet. We beseffen dat onze voorraden energie eindig zijn.* (Regio FoodValley, 2011:28). Ook beschrijft Regio FoodValley dat het ontbreken van voldoende gezond voedsel een urgent probleem is: het huidige voedselsysteem zorgt voor matige voedselkwaliteit en daarnaast neemt ook de kwaliteit van de leefomgeving en ecologie af.

De SVGV vult in het programma Ruimte voor Boeren aan dat er gebrek is tussen de verbinding consument (burger) en producent (boer), waardoor mensen niet meer de herkomst van hun voedsel kennen.

In het 'FoodValley perspectief' van de stichting Food Valley is eveneens een probleemanalyse aanwezig. Daarin stelt de stichting Food Valley dat de aandacht voor duurzaamheid in de voedselketen steeds dwingender wordt en dat voedselverspilling een probleem is (stichting Food Valley, 2006).

Anno 2011 zijn maatschappelijke partijen actief in de regio, zoals Transition Towns en Slowfood Rijnzoet niet of nauwelijks betrokken zijn bij het formuleren van deze gezamenlijke probleemperceptie. De Regio FoodValley kiest er bewust voor om eerst tussen gemeenten te werken aan een gezamenlijke probleemperceptie. Het is wel de bedoeling dat deze perceptie later gedeeld worden met andere maatschappelijke partijen. Sommige maatschappelijke partijen zouden graag meer betrokken zijn in deze fase, maar een aantal geeft ook aan dat zij het gezamenlijk nadenken over het probleem niet nodig vinden.

3.3.3 Visievorming

Een eerste duidelijke visie staat in de strategische agenda 2011. Hier spreekt Regio FoodValley de ambitie uit om een topregio voor de topsector Agrofood te zijn, met een onderscheidend kennisprofiel op de wereldmarkt. Regio FoodValley wil dit vertalen in een langdurige krachtige regionale economie, met een subliem leef- en vestigingsklimaat voor wonen, werken, ondernemen, studeren en recreëren (Regio FoodValley, 2011:7). Verder ziet Regio FoodValley het gebied als een cluster dat kan uitgroeien tot een internationale speler op het gebied van gezonde en duurzame voeding. Door te werken aan het vestigingsklimaat en leefomgeving kan deze ambitie volgens de regio worden gerealiseerd. Verder bevat de strategische agenda strategische ontwikkelbeelden voor een periode tot en met 2015 (zie 3.3.4). Zelf geeft Regio FoodValley aan: *De horizon tekent zich echter al wel af door de studie Midsize Utopia en Regio FoodValley-verkenningen van de provincie Gelderland. [...]. De hier gepresenteerde toekomstbeelden helpen om de strategische agenda in perspectief te plaatsen en hebben tot doel te prikkelen.* Ook spreekt de Regio FoodValley uit dat verduurzaming van voedsel bijdraagt aan de groenblauwe ruimtelijke kwaliteit en aan het woongenot in de FoodValley regio. Volgens een respondent zijn er met het thema voedsel veel cross-overs te bedenken: *Op het gebied van sport, gezondheid, maar ook op het gebied van duurzaamheid, economie en woningbouw kun je veel meer met voedsel doen.* Regio FoodValley ziet duurzaam en regionaal voedsel dan ook als integraal thema voor de toekomst.

Een tweede visie staat beschreven in het FoodValley perspectief (stichting Food Valley, 2006). Daarin ziet de stichting Food Valley de toekomst van de regio als de 'Food Capital of the World.' De regio ontwikkelt zich in deze visie tot het voedingscentrum van de wereld, waar kennis over gezonde en duurzame voeding en voedselontwikkeling beschikbaar is en overal ter wereld gebruikt kan worden. FoodValley fungeert daarbij als show case, waar de nieuwste technieken op het gebied van voeding zichtbaar zullen zijn (stichting Food Valley, 2006): *In de buitengebieden en op agroparken is de toekomstige landbouw in praktijk te zien. In de restaurants staan innovatieve gerechten op de menukaart op basis van in Regio FoodValley geproduceerde en verwerkte ingrediënten.* De Stichting benoemt het verduurzamen van het voedselsysteem door regionale eigen

producten aan te bieden expliciet als alternatief scenario voor het mondiale denken dat in veel visiedocumenten naar voren komt. Zo staat er: *daarnaast is er onder de bevolking een groeiende interesse voor regionale eigen producten. Het besef van de dubbele problematiek van oprakende fossiele brandstoffen enerzijds en de klimaatverandering anderzijds zet de voedselproductie voor de eigen regio op de kaart. Wil FoodValley een top regio worden op het gebied van duurzame voeding, dan zal dat niet alleen blijken uit de kennis en productie over en van duurzaam voedsel, maar ook uit de consumptie van duurzaam voedsel uit de eigen regio.*

De SVGV schets in haar programma 'Ruimte voor Boeren' en de regionale voedselagenda een derde visie op de toekomst. Deze visie richt zich op de veehouderij en haar rol in maatschappelijk verantwoord ondernemen. Dit betekent onder meer een schone en veilige productie, een energiecentrale of leverende bedrijfsvoering en een goed dierenwelzijn. Ook spreekt SVGV over goede landschappelijke inpassing van de bedrijfstak in het landschap en de verbinding tussen consument en producent. Dit laatste gaat in op het thema duurzaam voedsel in de regio.

Drie verschillende visies op duurzaam voedsel bestaan naast elkaar. Regio FoodValley vindt verduurzaming van het regionale voedselsysteem een belangrijk uitgangspunt. Daarnaast zijn innovaties en technologische vernieuwing van productieprocessen, met als doel om als het internationale voedingscentrum te fungeren, ook belangrijk. Dit laatste wordt gedeeld door SVGV en de stichting Food Valley. De vraag is wel, in hoeverre deze visies in de toekomst zullen botsen, of dat ze elkaar juist kunnen versterken. Volgens een regionale ambtenaar is er sprake van optimisme en zijn de verschillende benaderingen juist complementair: *We willen als regio graag bijdragen aan het mondiale voedselvraagstuk, maar we willen ook op regionaal niveau verduurzaming van de voedselproductie en consumptie realiseren. Dat kan elkaar juist versterken.*

De visies zijn echter nog maar beperkt bekend bij andere partijen in het gebied die bezig zijn met duurzaam voedsel. Zo weet een ondernemer wel dat Regio FoodValley bezig is met een visie, maar is de inhoud ervan niet bekend: *Ik weet wel dat die bestaat, maar de inhoud ken ik niet.* Andere respondenten zijn ook niet bekend met een duidelijke visie, maar vragen zich ook af of een visie eigenlijk wel nodig is. Zij verwachten geen visie van een gemeente of andere overheid maar concrete ondersteuning in hun experimenten en acties (zie ook 3.5.). Andere respondenten vinden juist dat een gezamenlijke visie voor alle activiteiten wel kan helpen om uiteindelijk te komen tot een geaccepteerd duurzaam regionaal voedselsysteem: *Natuurlijk moet er een rode draad zijn, maar maak het niet te gedetailleerd.* Volgens andere respondenten zijn de visies nog volop in ontwikkeling omdat er veel activiteit en dynamiek op het onderwerp is.

3.3.4 Ontwikkelbeelden

Regio FoodValley heeft een aantal ontwikkelbeelden geformuleerd, waarbij zij uitgaat van een brede benadering van duurzaam voedsel. Hiervoor maakt zij in haar strategische agenda gebruik van illustraties. Ten eerste kijkt Regio FoodValley hoe zij bij kan dragen aan het mondiale voedselvraagstuk, waarbij Regio FoodValley wil aansluiten op het nationale beleid zoals dat de laatste jaren is weergegeven in de Nota Duurzaam voedsel. Uitdaging van de afgelopen jaren was om dit beleid op regionaal niveau te concretiseren. Ten tweede wil Regio FoodValley een verduurzaming van het voedselsysteem realiseren door zich te richten op duurzame voedselproductie. Dit gaat met name over regionale productie, maar ook hoe je regionaal de voedselkringloop kunt sluiten. Tenslotte wil Regio FoodValley werken aan duurzaam voedsel door zich te richten op duurzame voedselconsumptie. Door mensen bewust te maken van eten en waar het vandaan komt hoopt ze dat mensen gezonder en bewuster met eten omgaan. In eerst concept notitie van de regionale voedselagenda (2010) en de strategische agenda (2011) is dit met de volgende punten beschreven:

1. Ontwikkeling van duurzame voedselketen
2. Hoge waardering voor voedsel

3. Innovatief klimaat
4. Goede gezondheid van inwoners van FoodValley regio
5. De landschappelijke identiteit versterken
6. Het imago van een innovatieve welvarende regio met een goed en gezond woon- en werkklimaat

In 2011 stellen de samenwerkende gemeenten deze ontwikkelpaden op. De verantwoordelijke ambtenaren consulteren betrokkenen, echter van structureel betrekken van andere organisaties en bedrijven is in het begin geen sprake. Wel probeert een ambtenaar van Regio FoodValley de ontwikkelbeelden van bedrijfsleven en kennisinstellingen te verwerken evenals de terminologie over duurzaam voedsel die zij gebruiken. Hij geeft aan dat het opstellen van de ontwikkelbeelden, die alleen al gedragen worden door alle gemeenten, al een hele klus op zich is. In de nog op te stellen uitvoeringsprogramma's einde 2011 zullen projectgroepen deze ontwikkelpaden verder uitwerken waarbij ondernemers en onderzoekers meer nadrukkelijk een rol spelen in de uitwerking. Ook is het 'buddy'-systeem bedacht, waarbij elke portefeuillecoördinator een buddy heeft afkomstig uit bedrijfsleven of kennisinstelling.

De gemeente Barneveld is in 2011 in het kader van het project Smaakmakers ook bezig met het schetsen van enkele ontwikkelbeelden. Hun centrale ontwikkelbeeld is *dat boeren een duurzame sociaaleconomische basis in de toekomst krijgen, op een manier waardoor een aangenaam leefklimaat ontstaat en waardoor de basis wordt gelegd voor een regionale ontwikkeling met een eigenheid en identiteit die gebaseerd is op de lokale potentie in regionale context*. Eén van de elementen in hun ontwikkelbeeld is de aanwezigheid van regionaal voedsel en een afzetmarkt van deze producten (Gemeente Barneveld, 2011). Ook stichting Food Valley zet een duidelijk ontwikkelbeeld neer: ze wil de FoodValley regio op de kaart zetten als hét centrum voor agrofood en innovatie met als doel duurzame voedsel te produceren en een economisch aantrekkelijke regio te zijn (stichting Food Valley, 2006).

In 2011 verschijnt ook het programma 'Ruimte voor Boeren' van de SVGV. Zoals eerder aangegeven is daarin de programmalijn 'verbinding consument en producent' opgenomen. Deze programmalijn bevat enkele ontwikkelbeelden, maar vooral ontwikkelpaden, omdat het sterk tijdsgebonden is tot 2016 (SVG, 2011). Binnen de programmalijn werkt SVGV zoals gezegd ook aan een regionale voedselagenda. Deze bevat concrete ontwikkelbeelden:

- een groter voedselbewustzijn onder burgers
- kortere voedselketens
- versterking van de regionale economie (producenten en andere ketenpartijen)
- een kleinere milieubelasting
- verbetering/ behoud van landschappelijke kwaliteit en groenvoorziening in steden
- gezondere en meer duurzame keuzes door de consument

Binnen de regionale voedselagenda zal ook gebruik gemaakt worden van de kenniswerkplaats Gelderse Vallei en Eemland. De kenniswerkplaats richt zich op een structurele, meerjarige samenwerking tussen onderwijs, onderzoek, overheid, ondernemers en omgeving. De kenniswerkplaats heeft als doel om regionale kennisvragen met inzet van studenten, docenten, lectoren en andere experts te beantwoorden. Onder regie van de SVGV en Aeres group start de kenniswerkplaats in oktober 2010. In een aantal sessies stellen betrokkenen als Netwerk Platteland, Eemlandhoeve en enkele gemeenten een regionale kennisagenda op, waarin zij het thema producent-consument relaties opnemen. Binnen dat thema zijn ook aantal kennisvragen opgenomen die zich bezig houden met verduurzaming van het regionale voedselsysteem. Daar waar partijen als Staatsbosbeheer en Vereniging Kleine Kernen wel hun input leveren, blijft de ontwikkeling van deze kennisagenda in samenwerking met Regio FoodValley en haar strategische agenda (2011) gescheiden sporen. De manager van de werkplaats beseft dit en geeft aan dat de kennisagenda meer moet aansluiten bij de ambities uit het document de strategische agenda (2011) van Regio FoodValley: *Er zijn tot nu toe nog te weinig gezamenlijke beelden over waar het met de Gelderse Vallei naar toe moet*.

3.4 Ontwikkeling op tactisch niveau

In deze paragraaf beschrijven we de ontwikkeling van een duurzaam regionaal voedselsysteem in FoodValley op tactisch niveau. Dit doen we aan de hand van de indicatoren: actieve coalitievorming, ontwikkelagenda en ontwikkelpaden.

3.4.1 Actieve coalitievorming

In FoodValley zijn verschillende deelcoalities actief, ontstaan uit de ontwikkelarena, waarin gemeenten en andere partijen samenwerken om verduurzaming van het regionale voedselsysteem in FoodValley te stimuleren. Ook ontstaan er coalities die geen deel uitmaken van de ontwikkelarena zoals die door Regio FoodValley is opgezet. Met name coalities met maatschappelijke organisaties zijn beperkt aanwezig. Tot op heden is er geen structurele coalitie waarin maatschappelijke groeperingen zoals Transition Towns en Slowfood Rijnzoet, bedrijven en kennisinstellingen gezamenlijk werken aan het regionale voedselsysteem. In 2011 stelt Regio FoodValley een regionale projectgroep op die zich buigt over de uitwerking van het uitvoeringsprogramma naar aanleiding van het strategisch plan. Deze projectgroep, die zich niet alleen met regionaal duurzaam voedsel bezig houdt, maar zich ook buigt over klimaat, energie en afval, bevat tot op heden alleen overheidsfunctionarissen. De projectleider geeft aan dat de projectorganisatie nader bekeken moet worden. Daarbij is het de bedoeling actief op zoek te gaan naar initiatiefnemers in de FoodValley regio, die plaats kunnen nemen in de projectgroep. Het aantrekken van andere partijen past binnen de filosofie van Regio FoodValley om samen te werken via het 'Gouden Driehoek' principe. Daarnaast is volgens de projectleider het betrekken van relevante partijen belangrijk omdat je dan draagvlak creëert voor het op te stellen uitvoeringsprogramma. Volgens een ambtenaar van Regio FoodValley is het namelijk niet de bedoeling dat zij alleen met enthousiastelingen werken, maar is het doel juist dat Regio FoodValley een bredere groep bereikt.

Toch ontstaan er in FoodValley steeds meer coalities die toegang krijgen tot de ontwikkelarena. Een voorbeeld van zo'n coalitie is de eerder genoemde regionale kenniswerkplaats Gelderse Vallei en Eemland waarin studenten, SVGV en ondernemers samenwerken aan regionale kennisvragen, onder andere op het gebied van duurzaam voedsel. Andere deelcoalities zijn er ook. Een ambtenaar van Regio FoodValley geeft een treffend voorbeeld: *Aankomende zaterdag is er een feestje van een bakker in Bennekom. Die zegt 'ik wil wel wat met de FoodValley. Op een grappige manier is hij betrokken, want we hebben een idee geopperd om ons eigen FoodValley koekje te laten maken. Dat koekje is samen gemaakt met de stagiaire van vakschool RijnIJssel Wageningen. Wij proberen ervoor te zorgen dat het koekje in alle bakkerijen in de regio te verkrijgen is. Die bakker is vervolgens in gesprek gekomen met de kok van Restaurant van Toekomst en die zegt op zijn beurt tegen de bakker: je moet praten met Ecofields, een biologische kalverhouderij. Dus die bakker gaat met die boer van Ecofields praten. Wat ze nu gaan doen is het biologische kalfsvlees gebruiken voor de saucijzenbroodjes van die bakker.*

Regionale partijen organiseren ook samen activiteiten als onderdeel van de coalitievorming. Een belangrijk festival is Food4You, een kennisfestival dat verbindingen legt tussen de consument, kennis en de markt in de FoodValley regio en waarin gezonde en lekkere voeding centraal staat. De projectleiding is in handen van Wageningen UR en Rijn IJssel vakschool. Partijen als provincie Gelderland, Regio FoodValley, de gemeenten Wageningen, Barneveld en Ede en zorgverzekeraar VGZ sponsoren het evenement.

Naast coalities die wel toegang hebben tot de ontwikkelarena, zijn er ook coalities die tot op heden geen toegang hebben. Zo bestaan er beperkte relaties tussen Regio FoodValley met initiatieven als Transition Town Vallei of Slowfood Rijnzoet. Transition Town Vallei is een maatschappelijke organisatie die initiatieven uit de eigen stad, wijk of buurt stimuleert/ faciliteert die bijdragen aan de overgang naar een energie onafhankelijke

en veerkrachtige samenleving. Er zijn drie werkgroepen, waarvan de werkgroep eetbare stad zich bezig houdt met productie en consumptie van lokaal voedsel. Hoewel de gemeenschap zich vrij praktisch oriënteert en zich vooral bezig houdt met uitvoering van concrete projecten heeft ze ook een eigen visie⁴. Elke eerste zaterdag van de maand organiseert Transition Town een netwerkcafé, waar mensen met elkaar kennis maken en nadenken over bepaalde thema's en opgaven⁵. Recentelijk is een handreiking vanuit de gemeente Wageningen aan Transition Towns gedaan om mee te denken over een klimaatneutraal Wageningen in 2030. Dit zou een toekomstige coalitie kunnen worden. Slowfood Rijnzoet is een andere organisatie die activiteiten organiseert op weg naar een duurzaam regionaal voedselsysteem in FoodValley⁶. Slowfood Rijnzoet probeert ambachtelijke, traditionele producten en regionale gerechten onder de aandacht te brengen⁷. Dit doet zij door samenwerkingsrelaties te stimuleren en door mensen samen te brengen. Zo organiseert Slowfood maandelijks het smaakfestijn en ook organiseert ze excursies. Een betrokkene bij Slowfood Rijnzoet geeft aan dat er inmiddels talloze coalities ontstaan, zonder betrokkenheid van overheden. Een treffend voorbeeld: *zo gaat het afval van de biologische groentetuin De Ommuurde Tuin naar iemand die varkens houdt*. Daarnaast geeft de respondent aan dat het samenwerking is maar wel ieder vanuit zijn eigen invalshoek en uitgangspunten.

De stichting Food Valley werkt ook aan coalitievorming. Ze heeft de stichting de FoodValley Society opgezet. Hierin participeren food (gerelateerde) bedrijven en organisaties. De FoodValley Society vervult een belangrijke rol bij het bepalen van de richting en invulling van de activiteiten van stichting Food Valley. De relaties met Regio FoodValley en overheden zijn echter tot nu toe beperkt.

Tenslotte is er op internet ook sprake van coalitievorming. Via de Linked-In group FoodValley discussiëren vertegenwoordigers van de vijf O's actief over onder andere het verduurzamen van het regionale voedselsysteem.

3.4.2 Ontwikkelagenda

In de FoodValley regio zijn een aantal ontwikkelagenda's aanwezig zijn die de partijen (voornamelijk de overheden) uit de ontwikkelarena hebben opgesteld. Deze ontwikkelagenda's vertonen redelijke overlap. De vraag is of deze ontwikkelagenda's gedragen worden door andere partijen, aangezien zij beperkt geconsulteerd zijn.

De strategische agenda van Regio FoodValley is voor een periode van 2011 tot 2016 opgesteld. De agenda bestaat uit twee pijlers: vestigingsklimaat en leefomgeving. Het bevat een achttal uiteenlopende opgaven. Regio FoodValley belegt het thema duurzaam voedsel bij de opgave klimaat, energie en milieu. Hiermee vormt de voedsel-ambitie één van de vele ambities van Regio FoodValley. Eind 2011 vertaalt de projectgroep de opgaven in een concreet uitvoeringsprogramma en projecten. Daarbij geeft overigens een ambtenaar van Regio FoodValley aan dat het uitvoeringsprogramma gezien moet worden als een ontwikkelprogramma waar nog projecten aan kunnen worden toegevoegd of afgehaald. Ook de SVGV stelt in 2011 een ontwikkelagenda op, waarin zij afstemming zoekt met Regio FoodValley. In haar programma staat: *Het SVGV-programma beoogt aansluiting te zoeken bij de strategische agenda van FoodValley*. In het programma omschrijft ze vier concrete programma's / projecten:

- Een FoodValley-label met een moderne, gezonde, innovatieve uitstraling
- Verbindingen met regionale retail, restaurants en gastronomisch toerisme

⁴ <http://vallei.transitiontowns.nl/>

⁵ <http://vallei.transitiontowns.nl/agenda>

⁶ <http://www.slowfoodrijzoet.nl>

⁷ <http://www.slowfoodrijzoet.nl>

- Informatievoorziening door en openstelling van bedrijven, bijvoorbeeld via zichtstallen (fysiek en virtueel met nieuwe media), boerderij-educatie, maatschappelijke stages en een goede bereikbaarheid voor fietsers en wandelaars
- 'Verbrede' landbouw: doorontwikkeling van niet-agrarische activiteiten voor consumenten/burgers versterkt tevens de economische draagkracht

De stichting Food Valley stelt in haar FoodValley perspectief eveneens een ontwikkelagenda op. Belangrijke elementen van de agenda is het stimuleren van innovaties, bevorderen van nieuwe bedrijvigheid en het versterken van het netwerk in de FoodValley regio. Dit perspectief komt in groten lijnen overeen met de agenda zoals Regio FoodValley die opstelt, waarbij Regio FoodValley meer aandacht heeft voor de leefomgeving.

Ook enkele maatschappelijke organisaties stellen een ontwikkelagenda op zonder dat zij daar een duidelijke tijdshorizon en uitwerking aan koppelen. Zo geeft de Slowfood beweging Rijnzoet aan dat het doel van de organisatie is om een levendige gastronomische cultuur te creëren, waar smaak de drijfveer is om de diversiteit aan producten en bereidingswijzen te behouden en versterken⁸. Transition Town Vallei kent daarnaast een agenda dat vier speerpunten bevat:

1. Het stimuleren van eetbaar openbaar groen
2. Tegengaan energieverstopping en stimuleren van duurzame energie
3. Stimuleren van een klimaatneutraal Wageningen
4. Stimuleren van permacultuur

Ondanks het feit dat deze organisaties geen deel uitmaken van de ontwikkelarena, lijken de punten uit de agenda overeen te komen met de centrale ontwikkelagenda zoals Regio FoodValley die opstelt.

3.4.3 Ontwikkelpaden

Regio FoodValley (2010) benoemt in haar werkdocument 'Regionale voedselagenda' diverse ontwikkelpaden. Belangrijke ontwikkelpaden zijn: het inventariseren van regionale voedselinitiatieven en oprichten van een regionale voedselraad, waardoor betrokkenen op een innovatieve manier over het verduurzamen van het regionale voedselsysteem nadenken. Ook het onderzoeken hoe duurzame regionale voedsel-, energie-, water- en grondstoffenproductie, waterbeheer, landschapsbeheer, zorg voor mensen, recreatie, woonomgeving economisch perspectief kan bieden aan de nieuwe boer is een belangrijk ontwikkelpad. Dit geldt ook voor het ontwikkelen van een distributie systeem dat duurzaam is en het bijbrengen van kennis over gezonde en duurzame voeding bij de consument. In haar strategische agenda (2011) werkt Regio FoodValley nog een tweetal ontwikkelpaden uit:

1. Om regionale voedselvoorziening te stimuleren moet er onderzoek naar de mogelijkheden van een duurzame en regionale voedselvoorziening komen. Hierbij moet gekeken worden naar de haalbaarheid van de lokale samenwerking, bijvoorbeeld in de vorm van een gebiedscoöperatie, voor een gezamenlijke ontwikkeling, promotie, marketing en verkoop van lokaal geproduceerde producten (regionale producten) binnen (delen van) FoodValley. Hier is ook aangegeven welke partijen betrokken moeten worden: gemeenten, Wageningen UR, detailhandel en horecaondernemers en diverse particuliere organisaties op het gebied van duurzaamheid.
2. Het opstellen van een FoodValley label om regionale voedselketen te promoten, op basis van een netwerk van FoodValley ondernemers met een moderne, gezonde en innovatieve uitstraling.

⁸ <http://www.slowfoodrijnzoet.nl>

Ook de SVGV werkt aan ontwikkelpaden, die aan lijken te sluiten bij de ontwikkelpaden die Regio FoodValley opstelt. Via de kenniswerkplaats en door samenwerking met Regio FoodValley wil de SVGV de ontwikkelpaden nader vorm geven⁹. Eén van de opdrachten is een inventarisatie onder de belangrijkste stakeholders hoe duurzaam voedsel een ruimtelijke uitwerking in de FoodValley regio kan hebben. Ook is er een opdracht uitgezet dat specifiek ingaat op de relatie regionaal voedsel en gezondheid.

De stichting Food Valley schetst in haar visiedocument ontwikkelpaden zoals het organiseren van innovatiebijeenkomsten en projectontwikkeling. Deze sluit voor een deel aan bij de centrale ontwikkelagenda, namelijk het investeren in het vestigingsklimaat en voorwaarde voor innovatieve bedrijvigheid.

In de FoodValley regio zijn daarnaast ook nog andere tekenen van ontwikkelpaden. Zo werkt de Transition Town-groep de Vallei via vier werkgroepen aan het realiseren van de doelstelling: de eetbare stad-groep, energie-groep, klimaatneutraal-groep en permacultuur-groep. De groepen zijn vooral bezig met ontplooiën van activiteiten en hebben nog geen duidelijke stappenplan gemaakt¹⁰. Tot op heden is het onduidelijk in hoeverre deze ontwikkelpaden aansluiten bij andere ontwikkelpaden zoals die in de arena is vormgegeven. Wel levert het experimenten op en deelcoalities.

3.5 Ontwikkeling op operationeel niveau

3.5.1 Experimenten

In de FoodValley regio ontstaan veel experimenten die bijdragen aan de visie en doelstellingen die vormgegeven zijn in de arena. Er is dan ook in de FoodValley regio sprake van een sterke ontwikkeling op operationeel niveau. Hieronder volgt een greep van relevante experimenten, ingedeeld aan de hand van economische, institutionele en technische experimenten.

Economische experimenten

- Puur E: dit bedrijf organiseert pop-up restaurants in de omgeving van Ede. Dat wil zeggen dat eens in de maand een diner wordt georganiseerd op een inspirerende locatie in Ede of omstreken. De eigenaar bedenkt voor elk etentje meerdere gangen met seizoensgebonden, biologische en lokale producten uit de omgeving van Ede¹¹.
- Het Rondeel is een nieuw type kippenstal dat voldoet aan allerlei duurzaamheidseisen. Wageningen Universiteit, die het ontwerp bedacht, heeft onder meer gekeken naar dierenwelzijn en verspreiding van ziekten. De ronde stal is verdeeld in verschillende segmenten, die bestaan uit een nachtverblijf, legnesten, rustplekken en een scharrelruimte. De ruimten zijn licht en luchtdoorlatend. In de stal leven zo'n 30.000 kippen. Ter vergelijking: in een gangbare scharrelstal lopen rond de 50.000 hennen rond en in een legbatterij zitten 80.000 dieren¹².

⁹ <http://www.wantbuitengebeurthet.nl>

¹⁰ <http://vallei.transitiontowns.nl/werkgroepen>

¹¹ <http://www.puur-e.nl/>

¹² <http://www.rondeel.org>

Institutionele experimenten

- Regio FoodValley is voornemens een accountmanager duurzame foodketen aan te stellen die makelt en schakelt tussen ondernemers, overheden, financiële en kennisinstellingen om innovatieve projecten te identificeren en uitvoering gereed te maken (Regio FoodValley, 2010).
- Smaakfestijn: dit evenement wordt maandelijks door Slowfood Rijnzoet georganiseerd om mensen bij elkaar te brengen en bewust te maken van duurzame productie en consumptie van lokaal en regionaal voedsel.
- Gebiedscoöperatie: in het gebied zijn vijf boeren bezig om een gebiedscoöperatie op te zetten, om zo gezamenlijk de afzet van streekproducten te bevorderen.

Technische experimenten

- Hergebruik 'afval' groenten en fruit: zes bedrijven in de voedselveredeling gaan onder leiding van een bedrijf uit Wageningen vezelrijke resten uit de groente- en fruit verwerkende industrie gebruiken als basis voor voedingsproducten. Het project ontvangt voor de ontwikkelfase financiering van het Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling (EFRO) en de provincie Gelderland¹³.
- De stichting Food Valley heeft elk half jaar overleg met de gemeente Veenendaal om innovatie te bevorderen. Een treffend voorbeeld is het experiment om slachtafval niet te vernietigen, maar om te zetten in gas of koekjesafval
- Ecofields: dit is een biologische kalverhouderij. De eigenaar is voortdurend bezig met productinnovatie, vooral in het productieproces. Het aanschaffen van een energiezuinige machine om het vlees te braden is een voorbeeld.

¹³ <http://www.milieufocus.nl/nieuws/afval/hergebruik-afval-groenten-en-fruit.html>

De foto is afkomstig van Bureau voor Beeld, Wageningen.

3.6 Ontwikkeling op reflexief niveau

Deze paragraaf beschrijft de ontwikkeling op reflexief niveau van de ontwikkeling van het duurzaam regionale voedselsysteem in FoodValley aan de hand van indicatoren: leren, gemeenschappelijke waarden en vertrouwen.

3.6.1 Leren

Verschillende partijen vinden leren een belangrijk aspect van duurzame ontwikkeling van het voedselsysteem, maar het gezamenlijk leren is in hun ogen echter nog beperkt. Vooral in de relatie tussen overheden en de ondernemers kan nog worden geïntensiveerd zodat zij meer van elkaar kunnen leren. Er is ook behoefte aan een platform, zoals een voedselraad waar mensen van elkaar kunnen leren en ervaringen uitwisselen op diverse onderwerpen als wetgeving, maar ook over de praktische kant van voedselproductie. Regio FoodValley heeft dit opgepakt en om dit moment worden hiertoe de mogelijkheden verkend. Daarnaast vinden er al diverse netwerkbijeenkomsten en festivals plaats, zoals het Food4You festival dat ook sterk bedoeld is om van elkaar te leren. Ook zet de kenniswerkplaats onderzoeken uit met als doel daarvan te leren voor verdere beleidsontwikkeling. Via het uitzetten van onderzoeken willen partijen ook leren. Zo is de SVGV op zoek naar feiten over regionale productie en afzet.

Enkele respondenten vinden dat leren beperkt wordt door een aantal factoren. Zo is Regio FoodValley (noodgedwongen) nog sterk intern gericht. De Regio FoodValley heeft 2011 gebruikt om afstemming tussen de gemeenten te bewerkstelligen in het opstellen van de strategische agenda. Andere reden is dat met name ondernemers aangeven weinig tijd te hebben voor leren. Een respondent zegt: *We moeten ons concentreren op de core-business.*

3.6.2 Ontwikkeling gezamenlijke waarden

Het werken aan een duurzaam regionaal voedselsysteem is een belangrijk uitgangspunt voor alle partijen. Wat partijen hieronder verstaan verschilt echter en de betekenis van een duurzaam regionaal voedselsysteem is ook niet altijd even helder. Ten eerste zegt een respondent dat Regio FoodValley moeilijk af te bakenen is. Volgens hem bestaat het gebied niet uitsluitend uit de bestuurlijke grenzen van FoodValley. Ook over het concept duurzaamheid zijn de meningen verdeeld. Een ondernemer zegt: *Voor ons is lokaal voedsel duurzaam. Veel mensen associëren duurzaam voedsel met biologisch voedsel, maar dat hoeft niet per se. Als we iets biologisch kunnen krijgen uit Nieuw-Zeeland, en we kunnen het lokaal niet biologisch krijgen, dan kiezen we toch voor de lokale variant omdat dat duurzamer is.* Andere respondenten die werkzaam zijn bij Regio FoodValley zien dat duurzame voedselproductie onder meer te maken heeft met een switch naar grondstoffen en voedselgewassen die op een betere (duurzamere) manier geproduceerd worden. Een ambtenaar van Regio FoodValley geeft eveneens aan dat duurzaamheid lastig te grijpen is. In zijn ogen is duurzaam voedsel al snel regionaal voedsel, want regionaal geproduceerd voedsel gaat over kortere afstanden. Hij geeft echter aan dat grote bedrijven van de levensmiddelenindustrie ook over duurzaam voedsel praten. Belangrijk aspect vanuit dat perspectief is technologische innovatie en minder schakels in de keten. Dat is eveneens een belangrijk punt voor regionaal voedsel. Volgens de respondent vinden diverse partijen daarin elkaar. Een andere respondent geeft dit treffend weer. Volgens haar bevat een duurzaam regionaal voedselsysteem *Ik ben geen voorstander van dat alle geproduceerde voedsel in de FoodValley regio blijft, of omgekeerd dat alles wat geconsumeerd wordt uit de FoodValley regio moet komen. De regionale voorziening is maar een deel van het voedselsysteem. De andere belangrijke poot blijft bestaan, namelijk producenten die voor de wereldmarkt (blijven) produceren en verder blijven verduurzamen. Zodat je kunt spreken van 'de producenten' in de Food-*

Valley regio produceren op duurzaam verantwoorde wijze (MVO) en produceren deels voor de eigen bevolking in Regio FoodValley en deels voor de wereldmarkt.

Regio FoodValley gebruikt in haar stukken bewust de term regionaal geproduceerd voedsel. Dit doet zij omdat de consument hier positief tegenover staat. *Het wordt daarmee voor burgers en bedrijven tastbaar gemaakt.* De begrippen 'regionaal geproduceerd voedsel', samen met 'de verbinding consument- producent' vormen daarmee de basis voor gezamenlijke waarden-ontwikkeling in FoodValley.

Hoewel de relaties tussen Regio FoodValley en andere initiatieven nog beperkt zijn, communiceert Regio FoodValley actief deze boodschap in de hoop dat andere partijen het herkennen en aanhaken. Ook de SVGV vindt gezamenlijke waardenontwikkeling belangrijk. De uitwerking van het programma verbinding consument en producent moet in de ogen van de stichting vooral gebaseerd zijn op de wensen van de mensen uit de streek.

3.6.3 Vertrouwen

In FoodValley hebben veel partijen vertrouwen dat de ambities en visie gerealiseerd worden, mits enkele belemmerende factoren als beperkte financiering en eventueel dalende commitment overwonnen worden. Volgens enkele respondenten is voortdurend netwerken cruciaal voor vertrouwen en daarmee voor de ontwikkeling van het regionaal duurzame voedselsysteem. Want als er sprake is van vertrouwen, dan kunnen er nieuwe coalities ontwikkeld worden wat een voorwaarde is van deze ontwikkeling.

Enkele respondenten hebben wel beperkte vertrouwen in de gemeenten of zij op de juiste manier de ontwikkeling van een regionaal voedselsysteem aanpakken. Zo zegt een respondent dat het maar de vraag is of het goed is dat bijvoorbeeld gemeenten voedselstrategieën opstellen. Hij denkt dat gemeenten vooral initiatiefnemers moeten ondersteunen en zich niet met strategieën over productie en consumptie bezig moeten houden. Dit wordt onderstreept door een werknemer van de SVGV. Zij stelt: *We willen niet het wiel opnieuw uitvinden, maar de regionale voedselagenda voortbouwen op allerlei initiatieven die zichzelf ontplooien.* Het in de puntjes uitwerken van de agenda heeft dan ook geen zin. *De mensen die het moeten doen krijg je daar niet mee. Deze mensen zijn al actief en als je probeert aan te sluiten bij de initiatieven die er al zijn, werkt dat veel beter. Het opstellen van een visie of een programma met speerpunten is dan wel weer belangrijk. Deze ontwikkelen we in afstemming met betrokkenen uit de regio, omdat je dan met de betrokkenen afstemt waar je met de hele regio naar toe wil en hoe deze regio in verhouding wil staan tot Nederland en de rest van de wereld, en ook wat er in de FoodValley regio gebeurt.* Een regiovisie is in haar ogen dus meer een kop op alle initiatieven en die zorgt voor de verbinding.

Ander belemmerende factor is de beperkte bestuurlijke betrokkenheid vanuit de gemeenten. Regio FoodValley is daar wel mee bezig, maar daar kan nog veel winst behaald worden, aldus een respondent.

3.7 Rollen en instrumenten van gemeenten / regio

De rol van Regio FoodValley in de ontwikkeling van een duurzaam regionaal voedselsysteem is nog niet helemaal uitgekristalliseerd, maar het komt erop neer dat Regio FoodValley vooral wil faciliteren. Dit doet zij op strategisch niveau door een visie op te stellen, maar vooral op tactisch niveau door verbindingen tussen partijen te faciliteren. Daarnaast wil Regio FoodValley zich op operationeel niveau ook bezig houden met het wegnemen van belemmerende wet- en regelgeving, het organiseren van concrete activiteiten en het verzorgen van publiciteit van in het oog springende activiteiten. Een voorbeeld is dat de accountmanager bedrijfshuisvesting van de gemeente Ede, het initiatief Puur-E in het voorjaar van 2011 snel oppikt en op de website van de gemeente Ede zet. Ook zorgt de accountmanager ervoor dat er een artikel in de krant

Gelderlander geplaatst wordt, waardoor de publiciteit verder toeneemt. Volgens een ambtenaar van regio is het financieren van activiteiten, gezien het feit dat gemeenten moeten bezuinigen geen optie. Wel kan Regio FoodValley op zoek gaan naar bijvoorbeeld Europese fondsen om op die manier projecten te kunnen financieren.

Een respondent van Regio FoodValley geeft aan dat mensen vaak lichtzinnig over faciliteren doen, maar de praktijk van Regio FoodValley onderstreept juist dat het een complex proces is. FoodValley is namelijk van oudsher een concept van bedrijven die verbinding zoeken met kennisinstellingen. Regio FoodValley moet vooral die verbinding faciliteren, door mensen letterlijk bij elkaar te brengen en daarmee schaart het zich in feite achter het concept. Regio FoodValley heeft een aanzet gegeven door de strategische agenda op te stellen, maar de strategische ontwikkeling zal verder moeten gebeuren door samenwerking van partijen in de 'Gouden Driehoek', aldus een respondent. Een facilitator moet wel een beeld hebben waar het ongeveer naar toe zou moeten, maar moet geen 'fixed doel' nastreven. Volgens een respondent moeten gemeenten daar ver weg van blijven. Een facilitator moet in haar ogen flexibel zijn en af en toe prikkelen en nodigt passieve mensen uit om actiever te worden.

Dat Regio FoodValley alleen de contouren schetst en de uitwerking vooral aan andere partijen als kennisinstellingen en particulieren over laat, wordt duidelijk bij het opstellen van de strategische agenda. De samenwerkende gemeenten stellen een agenda en een visie op, zonder het bedrijfsleven, burgers en kennisinstellingen daar nadrukkelijk bij te betrekken. Wel consulteren ambtenaren partijen zoals Wageningen UR, maar van structurele betrokken is geen sprake. Nu stelt Regio FoodValley op basis van projectvoorstellen van andere partijen een uitvoeringsprogramma op. Hiermee geeft Regio FoodValley aan dat de daadwerkelijke invulling niet door de overheid gegeven moet worden. In de uitvoering is de rol van Regio FoodValley vervolgens om te monitoren en waar nodig actie te ondernemen om te zorgen dat projecten aansluiten bij de gezamenlijke ambities.

In de agenda staat dat afzonderlijke gemeenten betrokken moeten worden in de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen. Daarin zit volgens een regioambtenaar ook nog een taak in voor Regio FoodValley. Het verduurzamen van voedsel is namelijk een thema dat nog weinig leeft op gemeente niveau. Een respondent zegt hierover *We hebben de gemeentelijke stukken (coalitieakkoorden e.d.) gescand om te verkennen welke ambities zij hebben op dit vlak. Bij de meeste gemeenten staat het woord 'voedsel' er niet letterlijk in, echter wel gerelateerde ambities zoals de thema's klimaat, duurzaamheid, energie of gezondheid. Een hele belangrijke ambitie in deze regio is de versterking van de lokale agrarische economie.* Daarnaast is het enthousiasme bij veel gemeenteambtenaren nog beperkt. Met name ambtenaren van aanverwante beleidsthema's als ruimtelijke ordening en volkshuisvesting zitten nog in 'hun eigen hokje'. Probleem is volgens een respondent dat het verduurzamen van voedsel niet onder één portefeuille valt, maar onder meerdere, waardoor er geen verantwoordelijkheid wordt genomen. Ook zijn programmamanagers van afdelingen vaak belemmerende factoren. Zij letten meestal erg op de uitgaven en capaciteitsverdeling in slechte economische tijden en willen daarom niet dat hun ambtenaren zich bezig houden met duurzaam voedsel. Een respondent geeft aan dat dit zendingswerk vereist om het belang van regionaal voedsel duidelijk te maken. Dit werk bestaat dan vooral uit het communiceren van het belang van een duurzaam regionaal voedselsysteem. De SVGV ziet voor zichzelf ook vooral een rol als facilitator, met name het proces te begeleiden bij het opstellen van een uitvoeringsagenda.

Enkele initiatiefnemers stellen zich kritisch op ten aanzien van de rol van Regio FoodValley en gemeenten. Zo vinden zij dat de overheid zich niet te veel moet bemoeien met het initiëren en van projecten. Vooral het opstellen van een voedselstrategie met harde doelen kan volgens enkele respondenten averechts werken. Een respondent zegt hierover: *Je ziet op dit moment dat overal in Nederland gemeenten voedsel strategieën aan het ontwikkelen zijn, maar de vraag is of de politiek zich ermee moet bemoeien op strategisch niveau. De gemeenten zouden zich beter kunnen aansluiten bij wat er gebeurt in Regio FoodValley en mensen die als duurzaam bezig zijn stimuleren en faciliteren.*

4 Rotterdam

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staat de ontwikkeling van een duurzaam regionaal voedselsysteem in Rotterdam en haar omgeving centraal. Het beschrijft hoe deze ontwikkeling is waar te nemen op verschillende niveaus: strategisch, tactisch, operationeel en reflexief. Het hoofdstuk is als volgt ingedeeld. Paragraaf 3.2 beschrijft eerst het gebied. Paragraaf 3.3 tot en met 3.6 beschrijft vervolgens de ontwikkeling van het regionale voedselsysteem op strategisch, tactisch, operationeel en reflexief niveau.

4.2 Rotterdam

Rotterdam is een gemeente in Zuid-Holland met een oppervlakte van 320 vierkante kilometer en is hiermee één van de grootste gemeenten in Nederland. Rotterdam is de tweede stad van Nederland en heeft circa 600.000 inwoners. Bijna het gehele grondgebied van de gemeente is bebouwd met woonwijken, havengebied en industrieterrein. In het noordwesten van de gemeente zijn weilanden voor agrarische activiteit.

Figuur 4.1
Rotterdam en omgeving.

Rotterdam bevat één van de belangrijkste havens van de wereld. Via de Rotterdamse haven wordt jaarlijks bijna 7 miljoen ton Agribulk aangevoerd, waarvan circa 1,5 miljoen ton agrofood in de categorie breakbulk¹⁴. Qua oppervlakte komt dat ongeveer overeen met circa 700.000 ha, respectievelijk 150.000 ha Nederlandse graanteelt. Een groot deel van deze stromen vindt vervolgens zijn weg over heel Europa.

In de directe omgeving van Rotterdam ligt het glastuinbouwgebied van het Westland. Ten zuiden van Rotterdam vindt intensieve landbouwproductie plaats in Voorne-Putten en in de Hoekse Waard. De Hoekse Waard, na de Sint-Elizabeth vloed van 1421 geleidelijk aan terugveroverd op de zee, is tegenwoordig Nationaal Landschap. Die status is verkregen door de grote openheid en het karakteristieke landschap van bedijkte polders met her en der oude kreekrestanten waarbinnen op de kleiige grond de akkers tot aan de horizon rijken¹⁵. In de directe omgeving van Rotterdam liggen ook Veenweide polders zoals de Alblasser- en Krimpenerwaard in het Groene Hart en het veenweidegebied van Midden Delfland. Op deze slappe veengrond hield men van oudsher graasdieren zoals melkkoeien en schapen.

4.3 Ontwikkeling op strategisch niveau

4.3.1 Ontwikkelarena

In Rotterdam is sinds enkele jaren een ontwikkelarena voor duurzaam regionaal voedsel aanwezig. Al enkele jaren denkt de gemeente Rotterdam met verschillende partners na over de mogelijkheden van stadslandbouw in haar gemeente. Aanleiding hierover zijn een tweetal onderzoeken uit 2007 die aangeven dat er te weinig groen in de Rotterdamse wijken aanwezig is en dat kinderen in de stad veelal ongezond voedsel tot zich nemen. Ook ziet de gemeente het bevorderen van stadslandbouw als kans om in bepaalde wijken, waar veel werkloosheid heerst, mensen op een kleinschalige manier voedsel te laten verbouwen, zodat die (weer) op een gezonde manier deel kunnen nemen aan de maatschappij. Tenslotte signaleert de gemeente behoefte bij allochtonen om eigen voedsel te verbouwen.

Een eerste concrete bijeenkomst in dit kader is een expertmeeting in 2007 die mede door Innovatienetwerk is georganiseerd. De deelnemers hebben verschillende achtergronden en denken op verschillende manieren na over de invulling van het onderwerp stadslandbouw. Sommigen zien namelijk mogelijkheden voor kleinschalige buurtprojecten, terwijl een ander spreekt over het ontwikkelen van industriële ecologie in de stad.

Tijdens deze bijeenkomst participeren organisaties en individuen die later Eetbaar Rotterdam (ER) oprichten. Deze organisatie heeft als doel de voedselketen weer zichtbaar te maken in de stad. Zij bestaat uit een grote groep van professionals uit Rotterdam met uiteenlopende deskundigheid die de politiek, beleidsmakers, ondernemers en bewoners adviseert op het terrein van stadslandbouw. Veel leden beschikken over zowel inhoudelijke, bouwkundige als organisatorische kennis en zijn zelf direct betrokken bij concrete stadslandbouwprojecten.

De gemeente Rotterdam initieert tegelijkertijd een ontwikkelarena rond duurzaamheid van de stad waar door de tijd heen duurzaam voedsel, en meer specifiek stadslandbouw een steeds prominentere plek krijgt. Bij het opstellen van het programma en de gezamenlijke probleemperceptie zijn meer dan zestig partijen betrokken. In het programma Duurzaam (2011), de opvolger van het Klimaat programma, wordt expliciet geschreven dat het bevorderen van stadslandbouw van belang is en meerdere doelen dient. In de eerste plaats draagt het bij

¹⁴ <http://www.portofrotterdam.com>

¹⁵ <http://www.nationalelandschappen.nl/landschap.php?id=7>

aan sociale integratie van Rotterdammers. Ten tweede stimuleert stadslandbouw ook het verduurzamen van het Rotterdamse voedselsysteem. Een respondent zegt hierover: *Stadslandbouw wordt daarin niet gezien als manier om grootschalige productie tot stand te brengen, maar het gaat meer om het stimuleren van bijvoorbeeld buurtmoestuinen en tijdelijke tuinen op braakliggend gebied. De gemeente faciliteert hierin en stelt gronden ter beschikking aan en in samenwerking met bijvoorbeeld corporaties.*

De gemeente, in het bijzonder de dienst Stedenbouw en Volkshuisvesting, laat het thema stadslandbouw, ook dankzij de betrokkenheid van een actieve wethouder, niet meer los en initieert dan ook een structurele denktank. Deze denktank fungeert als de kern van de ontwikkelarena en bestaat uit enkele mensen van de gemeente Rotterdam, de stadsregio Rotterdam en Eetbaar Rotterdam. Ze denken met elkaar na over diverse facetten van stadslandbouw: van het ontwikkelen van het netwerk, tot het bevorderen van duurzame inkoop. Ieder lid uit de denktank heeft een ander aandachtsveld. Een gemeenteambtenaar zegt hierover: *Ik richt me vooral op de stad, op de wijken terwijl een ander lid zich meer focust op het ommeland en daar met boeren in gesprek gaat.*

De gemeente kiest er bewust voor om de denktank niet te formaliseren, omdat de gemeente de arena bewust breed wil houden. Daarom organiseert de gemeente namens de denktank tevens diverse themabijeenkomsten. De eerste is vooral bestemd voor boeren en gaat over verduurzamen van de productie. Hier worden ook experts van elders uitgenodigd, zoals de initiatiefnemer van Oregional (een coöperatie om productie en consumptie van regionaal voedsel rondom Nijmegen te bevorderen). Ten tweede organiseert de gemeente een bijeenkomst voor mensen die de afzet zouden moeten innemen. Daarbij zijn vooral retailers, tussenhandelaren en horecaondernemers uitgenodigd. Ten derde is er een themabijeenkomst voor bestuurders van deelgemeenten, om gezamenlijk te kijken wat stadslandbouw voor delen van de stad zou kunnen betekenen. Ook bespreken de bestuurders een concept beleidsnotitie stadslandbouw, dat inmiddels is opgesteld door de Dienst Stedenbouw en Volkshuisvesting. Daarna organiseert de dienst in oktober 2010 een brede bijeenkomst waar verschillende partijen worden uitgenodigd: de DCMR milieudienst Rijnmond, provincie Zuid-Holland, woningbouwcorporatie, bewoners, boeren uit Westland, retailers en maatschappelijke organisaties als Rotterdamse Oogst, Eetbaar Rotterdam en Transition Towns. De uitkomsten van deze bijeenkomsten leveren vervolgens input voor de ontwikkeling van het beleidsdocument en levert deelcoalities op (zie 4.4.1).

Een belangrijke partner in de ontwikkelarena is de stichting Rotterdamse Oogst, in 2007 opgericht. Het doel van de stichting is de regionale voedselketen te versterken door het organiseren van evenementen en marktplaatsen. De stichting wil Rotterdamse consumenten verleiden tot meer bewustzijn en aankoop van regionaal en eigengemaakt voedsel, het versterken van een gezonde en duurzame productie en voedingswijze en een grotere markt voor regionaal, eigengemaakt en zelf verbouwd voedsel. In de loop van de tijd werkt de stichting steeds meer samen met de gemeente Rotterdam en Eetbaar Rotterdam. Er zijn een enorme waaier aan partijen betrokken bij de werkzaamheden van de Rotterdamse Oogst: boerencoöperaties, telers, zorgboerderijen, horeca & catering, detailhandel/speciaalzaken, supermarkten, groothandels, webwinkels, markten/regionale markten, boerderijwinkels, Rotterdamfestivals, Kosmopolis Rotterdam en Slow Food. Daarnaast zijn ook betrokken IVN, Rotterdamse Milieu Centrum, EL&I, provincie Zuid-Holland, gemeente Rotterdam, gemeente Midden Delfland, Taskforce Multifunctionele Landbouw, onderwijs & Welzijn: VMBO, HBO, WO, GGD, Kinderboerderij West en Kennisinstellingen: Wageningen UR, LEI, onderdeel van Wageningen UR, Stroom Den Haag.

Niet iedereen is tevreden over samenwerking op strategisch niveau. Zo vinden enkele respondenten dat de gemeente Rotterdam en Eetbaar Rotterdam nog wel vaak in hun eigen arena werken. Een respondent zegt hierover: *Je zou een platform moeten hebben waarop die verschillende initiatieven samen zouden moeten komen. Er wordt langs elkaar heen gewerkt.* Volgens deze respondent zou Eetbaar Rotterdam samenwerking meer moeten oppakken. Ook zou Stichting Rotterdamse Oogst dit nog beter moeten kunnen omdat zij een platform voor ondernemers zijn.

De gemeente geeft aan dat strategische samenwerking vooral een proces is. Een lid van Rotterdamse Oogst zegt hierover: *Een actiepunt van de gemeente Rotterdam is het promoten van regionale producten binnen de gemeentelijke kantines. Hier zijn wij vreemd genoeg niet bij betrokken. Dit heeft ook met afspraken tussen Eetbaar Rotterdam en Rotterdamse Oogst te maken.* Uiteindelijk is met Rotterdamse Oogst afgesproken dat voor het creëren van afzet, communicatie en marketing rondom regionaal voedsel en het organiseren van marktplaatsen vooral zij aan zet zijn. Het ontwikkelen van de productiekant van stadslandbouw is de taak voor Eetbaar Rotterdam.

Al met al wordt stadslandbouw door zowel de wethouder als de gemeente Rotterdam als een significant fenomeen gezien. Waar voorheen werken aan stad- platteland relaties niet werd gezien als een opgave voor de stad, maar meer als een opgave voor het platteland, is dit inmiddels veranderd.

4.3.2 Probleemperceptie

De gemeente Rotterdam noemt de noodzaak om het Rotterdamse voedselsysteem te verduurzamen in een paragraaf in het programma Duurzaam (2011). Dit programma bevat namelijk alle facetten van duurzaamheid en gaat in op de economische en sociale kansen. Voor Rotterdam is de noodzaak om te investeren in duurzaamheid onder andere aanwezig omdat het een laaggelegen delta en havenstad is dat gevoelig is voor extreme rivierwaterstanden, meer regenval en een stijgende zeespiegel. Eén van de opgaven om de problemen het hoofd te kunnen bieden is het groener maken van de stad. Daaronder valt volgens de gemeente ook het bevorderen van stadslandbouw.

Binnen de expertmeeting Stadslandbouw 2007 wordt ook benoemd dat er uitdagingen liggen in samenwerking tussen partijen om diverse vormen van stadslandbouw mogelijk te maken. Eetbaar Rotterdam en Rotterdamse Oogst benoemen het probleem dat voedsel niet duurzaam wordt geproduceerd, dat er te veel afstand is tussen boer en burger en dat inwoners van Rotterdam niet duurzaam consumeren. Rotterdamse Oogst wil dat er tegenwicht wordt geboden aan de eenzijdige en grootschalige landbouw en voedselindustrie. 'Eetbaar Rotterdam' geeft op haar website een omschrijving van hun probleemperceptie. Zo vindt de organisatie dat de voedselketen onzichtbaar is: *Mensen eten voedsel, maar hebben vaak geen idee hoe het op hun bord terecht komt. Door voedselproductie in en om de stad te stimuleren krijgen bewoners de mogelijkheid om voedsel te zien en te ervaren. Daarmee wordt eveneens een bijdrage geleverd aan een gezondere en duurzame samenleving*¹⁶.

Voor de gemeente Rotterdam is het gebrek aan groene kwaliteit in de wijken en de hoge werkeloosheid in probleemwijken een onderdeel van het probleem om juist daar in te zetten op stadslandbouw. Zij betwijfelt dat het stimuleren van lokale productie per definitie duurzaam is, maar het is zeker een belangrijke component. De gemeente steekt daarmee de problematiek van stadslandbouw bewust breed in. Een ambtenaar van de gemeente zegt hierover: *Het concept stadslandbouw zorgt ervoor dat er altijd wel een motief voor partijen is om mee te doen. Als we alleen over het verminderen van voedselkilometers hadden dan zouden we niet iedereen kunnen bereiken.* Het concept stadslandbouw wordt door andere partijen herkend als oplossing voor de problemen van de stad.

¹⁶ <http://www.eetbaarrotterdam.nl/>

4.3.3 Visievorming

In het programma Duurzaam van de gemeente Rotterdam staat één passage over het duurzame voedsel-systeem: *In 2042 zijn er regionaal duurzame voedselketens ontstaan die zorgen voor arbeidsplaatsen, herstellen de relatie tussen mensen en voedsel en dragen bij aan de gezondheid van mensen (Gemeente Rotterdam, 2011).* De algehele visie van de gemeente Rotterdam is om een duurzame stad te zijn op zowel fysiek als sociaal vlak. Door duurzaam te produceren vinden er innovaties plaats die economisch aantrekkelijk zijn. Daarnaast heeft het denken in duurzaamheid een relatie met gezondheid, armoedebestrijding, welbevinden en leerprestaties (Gemeente Rotterdam, 2011). Deze is het resultaat van intensieve contacten met diverse partijen die betrokken zijn geweest bij het opstellen van het programma Duurzaam uit 2011.

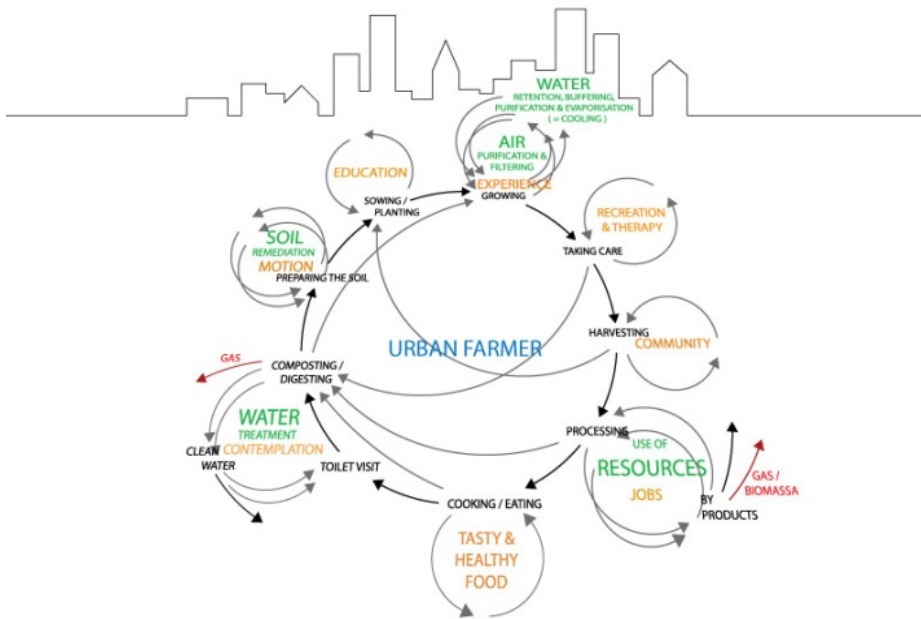
Daarnaast geeft een ambtenaar van de gemeente aan dat stadslandbouw op verschillende manieren een bijdrage levert aan duurzaamheid: *Om een duurzame stad te hebben, zowel aan de fysieke kant, als aan de sociaal-maatschappelijke kant, denken wij dat stadslandbouw een belangrijke rol zou kunnen spelen. Eén van de redenen is de voedselkilometers. Het is niet zo dat duurzaamheid een doel an sich is, maar het gaat om leefbaarheid en de kansen in de stad vergroten.*

De gemeente heeft ook een visie op de manier waarop stadslandbouw kan worden ontwikkeld. Uitgangspunt daarbij is dat de gemeente zoveel mogelijk meegaat met het proces dat bij initiatiefnemers aanwezig is, waarbij de gemeente vooral de mensen en partijen bij elkaar brengt en waar mogelijk belemmeringen wegneemt.

Eetbaar Rotterdam geeft op haar website ook een duidelijke visie die goed aansluit bij de wensen van de gemeente Rotterdam. Volgens Eetbaar Rotterdam zal er in de toekomst ruimte zijn voor professionele stadslandbouw in Rotterdam. Volgens de vereniging is *'de stadsboer een ondernemer die zijn geld verdient met een reeks producten en diensten met als kern agrarische productie en met sociale en milieutechnische 'spin off'. De producten en diensten die deze stadsboer levert hebben een sociale en milieutechnische betekenis voor de stad en die wordt dan ook door de stad op (economische) waarde geschat; de stadsboer houdt financieel zijn eigen broek op. Stadsboeren worden de aanjagers van een lokale stadslandbouwcultuur. De aanwezigheid van professionele stadsboeren in de stad betekent dat er landbouwkundige kennis en vaardigheden in de stad beschikbaar komen die zijn toegesneden op de stad en die ook voor hobby-tuinders interessant zijn. Door kennis te delen wordt het wiel niet telkens opnieuw uitgevonden, maar leren we langzamerhand de meest geschikte Rotterdamse stadsgewassen kennen, vinden we de beste plekken om groente en fruit, noten, bessen en paddenstoelen maar wellicht ook biomassa en medicinale planten te kweken. Niet om de bestaande landbouw te vervangen maar om haar te verrijken en de mensen in de stad weer bewust te maken van waar ons eten vandaan komt en van de mooie samenwerking tussen mens en plant die landbouw eigenlijk is.'*¹⁷

De visie van Eetbaar Rotterdam is vervat in een schema (figuur 4.2).

¹⁷ <http://www.eetbaarrotterdam.nl/about-2/>

Figuur 4.2
De voedselkringloop (ER/Paul de Graaf).

4.3.4 Ontwikkelbeelden

Het ontwikkelbeeld waar de gemeente naar toe werkt is: *In 2042 zijn er regionaal duurzame voedselketens ontstaan die zorgen voor arbeidsplaatsen, de relatie tussen mensen en voedsel herstellen en bijdragen aan de gezondheid van mensen (Gemeente Rotterdam, 2011).*

Eetbaar Rotterdam beschrijft in haar manifest¹⁸ (bedoeld om verkiezingsprogramma's te beïnvloeden) enkele ontwikkelbeelden, waarin op het belang van stadslandbouw wordt gewezen. Ten eerste zal stadslandbouw bijdragen aan productief groen in de stad en aan een beter stedelijk leefklimaat, zoals de verbetering van de luchtkwaliteit, demping van hitte en een verbeterde waterhuishouding. Ten tweede draagt stadslandbouw bij aan een duurzamer 'Climate Proof' Rotterdam doordat met stadslandbouw gewerkt wordt aan het sluiten van kringlopen door het gebruik van reststromen en vermindering van voedseltransport. Ten derde bevordert stadslandbouw het maatschappelijk ondernemen, het benutten van gezonde voeding en het stimuleren van gezondheid en beweging. Als laatste zal stadslandbouw bijdragen aan een goede planning en grondgebruik in de stad, biedt het mogelijkheden voor ondernemerschap, onderwijs, werkgelegenheid en re-integratie en verkleint het de kloof tussen stad en platteland¹⁹.

Ook de Rotterdamse Oogst heeft ontwikkelbeelden gemaakt²⁰. Ten eerste zal in de toekomst de stedelijke consument meer verleid worden tot meer bewuste aankoop van regionaal en eigengemaakt voedsel. Hierdoor wordt een gezonde en duurzame productie en consumptie versterkt. Ten tweede is er een grotere markt voor regionaal, eigengemaakt en zelf verbouwd voedsel en is er meer voedsel uit een straal van 50 km om de stad.

¹⁸ http://www.eetbaarrotterdam.nl/Downloads/manifest_EETBAAR-ROTTERDAM.pdf

¹⁹ <http://www.het-portaal.net/node/153/191>

²⁰ <http://www.rotterdamseogst.nl/over-ons/>

Ten derde is er meer vers en gezond voedsel: goed van smaak, goed voor welzijn, biodiversiteit en milieu. Als laatste zorgt dit voor duurzame relaties tussen boer en burgers.

4.4 Ontwikkeling op tactisch niveau

4.4.1 Actieve coalitievorming

In de gemeente Rotterdam zijn diverse samenwerkingsrelaties ontstaan die werken aan het verduurzamen van het Rotterdamse voedselsysteem. Vanuit de ontwikkelarena (de denktank stadlandbouw) proberen de partijen zoveel mogelijk verbindingen onderling te leggen om samen te werken. Een ambtenaar van de gemeente Rotterdam zegt hierover: *We hebben via de thema- en netwerkbijeenkomsten mensen bij elkaar gebracht, waarbij het de bedoeling is dat daaruit netwerken of coalities ontstaan.* De gemeente geeft nadrukkelijk aan dat coalities uiteindelijk zelf moeten werken aan coalitievorming. Een gemeenteburgemeester geeft een voorbeeld: *We hebben wel bij lokale boeren terug gelegd dat ze zelf moeten bedenken of ze een coöperatie willen starten of dat zij tussenhandelaren zoals Willem & Drees inschakelen om de afzet te bevorderen. We vinden dat echt iets wat bij die marktpartijen ligt.*

Dit neemt niet weg dat de gemeente zelf ook nadrukkelijk werkt aan samenwerkingsverbanden. Zo werkt de gemeente Rotterdam met Eetbaar Rotterdam actief aan nieuwe coalitievorming in de stad. Vanuit de denktank worden daarom allerlei samenwerkingsrelaties met partijen geïnitieerd die kunnen uitgroeien tot actieve coalities. Zo is de gemeente in gesprek met een woningbouwcorporatie om te kijken of zij gronden in bruikleen wil geven met als doel stadslandbouw te simuleren. Ook is de gemeente actief bezig met cateraars om te kijken of de inkoop van de producten duurzaam zou kunnen. Daarnaast zijn er contacten met de GGD en Groenservice Zuid-Holland.

Ook Rotterdamse Oogst werkt zelf actief aan coalitievorming. Zo probeert zij de afzet te bevorderen van toeleveranciers uit Midden-Delfland, het Groene hart en Hoeksche Waard. In de Hoekse waard hebben tuinders en telers zich verenigd in een coöperatie 'biologisch goed'. Rotterdamse oogst heeft met de afzonderlijke leden hiervan contact. Midden-Delfland is een gebied met veel initiatieven, bijvoorbeeld een vereniging voor natuurbeheer en stichting Groengoud, die de belangen van melkveehouders en tuinders behartigen. Ook is er (h)eerlijk Delfland, een initiatief van één van de ondernemers die weer niet wil samenwerken met Groengoud. Al deze initiatieven maakt het voor de Rotterdamse Oogst lastig om één goede coalitie te vormen met die partijen. Daarom doet Rotterdamse oogst vooral zaken met individuele ondernemers.

Transition Town (TT) Rotterdam is een coalitie van mensen die allerlei activiteiten ontplooiën met als doel oplossingen te vinden en te anticiperen op de problematiek rond piekolie, klimaatverandering, sociale onrechtvaardigheid en economisch-financiële crisis. TT werkt in verschillende werkgroepen. Twee daarvan: het gilde stadlandbouw en de groep rond voedselvoorziening & ecologie, houden zich met het verduurzamen van het voedselsysteem bezig. Deze werkgroepen ontplooiën concrete activiteiten als het aanleggen van een buurttuin. TT onderhoudt diverse relaties met andere partijen zoals de gemeente en heeft op die manier toegang tot de ontwikkelarena²¹.

Ook de Slowfood beweging in Rotterdam is een belangrijke coalitie in opkomst. Het is opgericht door mensen die problemen hebben met de toename van fast food, en wat zijn noemen de smaakvervlakking en de toenemende eenvormigheid van voedsel. Ook stellen de betrokkenen bij Slowfood Rotterdam dat de

²¹ <http://www.transitiontownrotterdam.nl/>

productiewijze en de herkomst van voedsel te vaak niet meer herkend wordt. Slowfood werkt nadrukkelijk aan de ontwikkeling van coalities door mensen samen te brengen die plezier rond lekker, puur en eerlijk eten en drinken te delen. Het bestuur van Slowfood staat in nauw contact met onder meer de gemeente Rotterdam.

4.4.2 Ontwikkelagenda

In Rotterdam ontstaat een centrale ontwikkelagenda, die door veel partijen wordt gedragen. De gemeente Rotterdam benoemt in het programma Duurzaam (2011) samen met zestig andere partijen een achttal opgaven, waarvan er één te maken heeft met het verduurzamen van voedsel; het groener maken van de stad met als onderdeel het bevorderen van stadslandbouw. Vooral Eetbaar Rotterdam samen met enkele bewoners zorgen ervoor dat het bevorderen stadslandbouw als punt in het programma Duurzaam wordt opgenomen (Gemeente Rotterdam, 2011). Verdere uitwerking van de ontwikkelagenda vindt plaats door de partijen in de ontwikkelarena en daaruit voortvloeiende coalities en opkomende samenwerkingsverbanden. Zo gebruikt de gemeente de denktank en de themabijeenkomsten als input voor een beleidsnotie die nog in ontwikkeling is. Centrale speerpunten daarin zijn:

1. Realisatie van een dak productietuin in het centrum Rotterdam.
2. Stimuleren dat overheidsinstellingen een bepaald percentage streekproducten bij de inkoop van voedsel in kantines opnemen.
3. Duurzaam stadsboeren in de regio (het langetermijn perspectief).
4. Onderzoek naar verbeteren afstemming vraag en aanbod regionaal voedsel.
5. Informatienetwerk ontwikkelen voedselproductie in en om de stad.

Deze speerpunten geven eveneens aan waar actie gevraagd wordt van de gemeente.

Verder stellen deelcoalities ook eigen ontwikkelagenda's op, die in lijn zijn met de speerpunten van de gemeente Rotterdam. Een eerste voorbeeld is de agenda van Rotterdamse Oogst. Volgens de stichting zal in de toekomst binnen een cirkel van 50 km om de stad meer regionaal voedsel verbouwd, verwerkt en verhandeld worden. Volgens de stichting gaat het om producten *van Westlandse druiven tot appelsap uit Rhoon. Van sambal van de Kaap tot schapensalami uit de Hoeksche Waard. Van zuivel uit het Groene hart tot de teelt van jouw balkon*²². Verder is de ambitie van Rotterdamse Oogst dat er in de toekomst sprake is van zo min mogelijke afstand tussen boer en de consument, wat goed is voor milieu, gezondheid, gevoel en smaak. Een tweede voorbeeld is Eetbaar Rotterdam, weliswaar zonder duidelijke ontwikkelagenda, maar wel met de ambitie als vereniging een netwerk te organiseren voor stadslandbouw waarin initiatieven elkaar kunnen versterken. Daarnaast wil ze expertise ontwikkelen en activiteiten ontplooiën die bijdragen aan het bevorderen van stadslandbouw in Rotterdam. Aan deze punten is geen duidelijk tijdspectief verbonden²³. Transition Town Rotterdam kent ten derde een duidelijke ontwikkelagenda waarin doelen opgenomen zijn variërend van het vormen van een netwerk van burgers en reeds bestaande lokale initiatieven tot het mensen bewust maken van hun natuurlijke en sociale omgeving. TT koppelt aan de ontwikkelagenda overigens geen duidelijk tijdspad²⁴. Opvallend is dat hun korte termijndoelen niet met duidelijke meetbare indicatoren zijn geformuleerd. Tenslotte heeft Slow Food Rotterdam een ontwikkelagenda waarbij het zich richt op duurzame productie van voedsel en stimulering van lokale economieën en voedselgemeenschappen²⁵.

²² <http://www.rotterdamseoogst.nl/>

²³ <http://www.eetbaarrotterdam.nl/about-2/>

²⁴ <http://www.transitiontownrotterdam.nl/transition-town-rotterdam/identiteit-transition-town-rotterdam/doelstellingen-transition-town-rotterdam/>

²⁵ <http://www.slowfood.nl/convivia-en-werkgroepen/rotterdam/>

4.4.3 Ontwikkelpaden

Uit de diverse ontwikkelagenda's benoemen partijen ook ontwikkelpaden. In het programma Duurzaam (2011) van de gemeente staat dat de ambitie om meer groen in de stad te krijgen onder meer bereikt kan worden door het ontwikkelen van stadslandbouw (Gemeente Rotterdam, 2011). Het initiatief ligt daarvoor niet alleen bij de gemeente, ze wil nadrukkelijk ook initiatiefnemers en organisaties als Eetbaar Rotterdam steunen daar waar het kan. Dit doet ze door: *concrete afspraken te maken met partijen, randvoorwaarden te creëren voor investeringen, blokkades weghalen en infrastructurele maatregelen te nemen. Daarnaast lobbyt de gemeente voor betere regelgeving en zullen we zowel handhaven en aanspreken op gemaakte afspraken als stimuleren, aanmoedigen en aanjagen* (Gemeente Rotterdam, 2011). Concrete ontwikkelpaden worden dan ook in nauwe samenspraak met betrokken partijen gemaakt. Zoals we eerder aangaven benoemen betrokken partijen tijdens de themabijeenkomsten ook duidelijk routes naar het gewenste eindbeeld. Deze zijn vastgelegd in de beleidsvisie Stadslandbouw.

In aansluiting daarop omschrijven andere deelcoalities zoals Rotterdamse Oogst, Eetbaar Rotterdam en Transition Town Rotterdam ook ontwikkelpaden. Belangrijk ontwikkelpad voor de coalities is het verstrekken van informatie. Idee daarachter is als mensen bewust zijn van voedselinitiatieven en een andere kijk op voedselproductie hebben, dat dan de ontwikkeling sneller gaat. Binnen het ontwikkelpad valt het organiseren van festivals, verschijnen in de pers, geven van presentaties, onderzoek uitvoeren. Ook fungeren deze organisaties als een platform waar mensen terecht kunnen voor vragen²⁶. Andere ontwikkelpaden zijn het creëren van nieuwe product-markt combinaties en het ontwikkelen van het gemeenschapsgevoel^{27 28}.

4.5 Ontwikkeling op operationeel niveau

4.5.1 Experimenten

In Rotterdam zijn veel experimenten ontstaan die bijdragen aan de visie en doelstellingen die vormgegeven zijn in de arena. Er is dan ook sprake van een sterke ontwikkeling op operationeel niveau. Hieronder volgt een greep van relevante experimenten, ingedeeld aan de hand van economische, institutionele en technische experimenten.

Economische experimenten

- Creatief beheer is een Rotterdams bureau dat zich richt op wijkontwikkeling en beheer van de buitenruimte. Door met bewoners stadsparken, natuur en (eetbare) tuinen te ontwikkelen hebben zij een nieuw business concept bedacht²⁹.
- De Buytenhof: een gemengd boerenbedrijf met oog voor duurzaamheid in het landschapspark het Buytenhof. Het bevat verschillende functionaliteiten: een zorgboerderij, een moestuin, een kruidentuin en een boerderijwinkel³⁰. De boerderij is nadrukkelijk gericht op de stad en levert aan wat kleine winkeltjes en restaurantjes. Het is dan ook de bedoeling van de ondernemer om de afzet in de stad te krijgen. De eigenaar ziet de mensen uit stad nadrukkelijk als bezoeker van zijn bedrijf. Hij heeft contacten met Rotterdamse Oogst en de gemeente Rotterdam, met name met DS+V.

²⁶ <http://www.eetbaarrotterdam.nl/about-2/>

²⁷ <http://www.rotterdamseoogst.nl/over-ons/>

²⁸ <http://www.transitiontownrotterdam.nl/transition-town-rotterdam/identiteit-transition-town-rotterdam/doelstellingen-transition-town-rotterdam/>

²⁹ http://www.creatiefbeheer.nl/read/antenne_item/id/173374

³⁰ <http://www.debuytenhof.nl/>

Institutionele experimenten

- Rotterdamse Oogst festival: Najaarfestival waarbij het Heemraadspein wordt veranderd in een grootstedelijk boeren erf. Met de Rotterdamse Oogstmarkt, het Schaffthof, zaikunst & boerendesign en muziek van jong Rotterdams talent. Met in 2011 op het programma-menu: een ode aan het varken en de aardappel³¹.
- Rotterdamse Oogst Zaaï: Markt voor boeren uit de omgeving van Rotterdam en burens uit de stad. Boeren, tuinders en producenten uit de omgeving van Rotterdam nemen hun oogst mee de stad in. Het aanbod van de boeren wordt aangevuld met dat van kleine en ambachtelijke ondernemers uit de stad, onder andere voedselverwerkers, stadsboeren, ambachtslieden en kunstenaars/designers³². Uit interviews komt duidelijk naar voren dat het lastig is om een boerenmarkt op te zetten.
- Voedseltuin Rotterdam: Achter het pand van de voedselbank Rotterdam in de haven exploiteert stichting Voedseltuin Rotterdam een braakliggend stuk haventerrein met als doel groente en fruit te verbouwen voor de voor de Voedselbank³³.
- Nu Hier: is een initiatief dat zich richt op het tijdelijk invullen van braakliggend grond. In bouwprocessen ontstaan namelijk geregeld tussentijden waarin de oude situatie verdwenen is en de grond wacht op een nieuwe invulling. Volgens de initiatiefnemer kunnen deze wachtgronden worden voor publiek gebruik, zoals de invulling van moestuinen³⁴.
- Richtlijnen voor bodemonderzoek: De gemeente Rotterdam is bezig met het opstellen van een aantal richtlijnen voor initiatiefnemers die een bodemonderzoek willen laten uitvoeren. Het geeft aan wat en hoe je dat precies moet doen.
- Kaart met tijdelijke locaties: De gemeente Rotterdam maakt een kaart met daarop alle tijdelijke locaties die initiatiefnemers misschien voor vier a vijf jaar in bruikleen kunnen krijgen. Dat maakt het voor mensen makkelijker om initiatieven te nemen.
- Website: De gemeente Rotterdam ontwikkelt samen met de provincie een website waarop mensen kunnen zien waar welke producten bij boeren te koop zijn.

Technische experimenten

- Urban Edibles: Dit is een product-service systeem waarbij stadsmensen in een webshop thuis eetbare planten kunnen telen. De ingrediënten (zaden, potten en potgrond) worden als een 'toolkit' thuisbezorgd en klanten kunnen online extra advies krijgen en ervaringen delen. Volgens de initiatiefnemers maken klanten *hernieuwd kennis met de herkomst van voedsel. Zo kunnen zij genieten van de smaak en voldoening van een eigen oogst waarbij zij ook nog gezond eten en de stad een beetje groener maken. Op deze manier draagt de Urban Edibles bij aan de fysieke en sociale gezondheid van de stadsbewoner.*³⁵
- CoolZaad: is een initiatief met als doel kinderen tussen de vier en twaalf jaar kennis te laten maken met alles wat groeit en bloeit. Het houdt in dat kinderen zelf groenten en fruit kunnen gaan verbouwen, een eigen stukje grond op wiertjes beheren (100 cm bij 60cm) en elkaar kunnen ontmoeten. Het tuintje heeft wiertjes.³⁶
- Rotterdamse Moespiramides: Dit zijn eetbare groenpiramides, die lijken op geraniumpyramides met het verschil dat ze volhangen met eetbare groenten en bloemen³⁷.

³¹ <http://www.rotterdamseoogst.nl/projecten/3-rotterdamse-oogst-festival/>

³² <http://www.rotterdamseoogst.nl/projecten/2-rotterdamse-oogst-zaait/>

³³ <http://www.voedseltuin.com/>

³⁴ <http://nuhier.mmmx.net/home/>

³⁵ <http://urbanedibles.eu/>

³⁶ <http://www.coolzaad.nl/>

³⁷ http://www.rotterdam.nl/rob:rotterdamse_moespyramide?ch=ROB

De foto is afkomstig van Bureau voor Beeld, Wageningen.

4.6 Ontwikkeling op reflexief niveau

4.6.1 Leren

Leren over regionaal voedsel is een belangrijk onderdeel van de activiteiten van de actoren. Diverse respondenten geven aan dat zij hier veel tijd aan besteden. Dit leren beperkt zich niet alleen tot Rotterdam, maar partijen kijken ook expliciet naar andere initiatieven en organisaties in Nederland of zelfs daarbuiten. Zo geeft een ambtenaar van de gemeente Rotterdam aan: *We kijken nadrukkelijk naar andere initiatieven, zo hebben we laatst contact gehad met iemand die alles weet over buitenlandse Spin Farming initiatieven. Dat zijn initiatieven die zich richten op agrarische producten, waarbij de boer meer producten en daardoor inkomsten genereert uit een kleiner oppervlak, ideaal voor agrarische activiteiten in of nabij de stad.* Ook het uitnodigen van experts door de gemeente en deelname aan nationale en internationale kennisuitwisselingsbijeenkomsten geven aan dat de gemeente, maar ook andere partijen bereid zijn om te leren. Zo heeft een organisatie als Eetbaar Rotterdam veel aandacht voor (internationale) onderzoek en educatie op het onderwerp stadslandbouw. Deze onderzoeken worden in de ontwikkelarena met elkaar gedeeld en waar mogelijk worden er lessen getrokken. Ander voorbeeld van leren is dat een beleidsmedewerker van de gemeente Rotterdam deel uit maakt van de Landelijke praktijkkring Duurzaam voedselbeleid (Community of Practice voor gemeenteambtenaren) georganiseerd door Netwerk Platteland. Daarin delen vertegenwoordigers van vijf verschillende gemeenten ervaringen uit over de rol van de gemeente in het verduurzamen van het voedselbeleid.

Toch kan volgens enkele respondenten het leren van elkaar verbeterd worden. Er is vooral behoefte aan een platform waar initiatieven bij elkaar komen en waar mensen van elkaar kunnen leren op het gebied van (belemmerende) regelgeving, wie welke rollen op zich neemt en kennisuitwisseling over de praktische kanten

van regionale voedsel initiatieven. De ondernemer van Buytenhof zegt hierover dat bijvoorbeeld de organisatie van boeren en het leren onderling wel verbeterd kan worden. Buytenhof heeft zelf in een netwerk geparticipeerd van agrariërs die interesse hadden voor stadslandbouw en ook concrete initiatieven hadden, maar daar is volgens de respondent niet zoveel uitgekomen, dat viel tegen. Het betrof bijvoorbeeld een bestaand initiatief van melkveehouders ten noorden van Rotterdam (een vrij groot gebied) onder leiding van DLV. Wat hij miste was een echt visie gericht op de stad. Het was gericht op de consument die toch al naar de boerderij kwam, die de kaas kocht van het bedrijf. Er zouden eigenlijk betere leernetwerken moeten komen aan de productiekant.

Dat leren belangrijk is blijkt ook wel uit het aantal initiatieven dat zich richt op de jeugd. Een voorbeeld is het programma 'Kook met mij mee', waarin basisschoolleerlingen bewust worden gemaakt van duurzaam voedsel waarbij ook hun ouders en wijkbewoners betrokken worden³⁸. Ook de Buitenhof wil graag dat mensen met hun en op hun bedrijf leren.

4.6.2 Ontwikkeling gezamenlijke waarden

Rondom het begrip stadslandbouw probeert de gemeente Rotterdam op zoek te gaan naar gezamenlijke waarden. Zoals eerder aangeven steekt de gemeente bewust in op een brede definitie en betekenis van stadslandbouw, om zo zoveel mogelijk aan te sluiten op de waarden van de partijen. Vooral de sociale doelstelling van stadlandbouw trekt veel interessante partijen aan zoals zorgverzekeraars, woningbouwcorporaties, maar ook boeren: *Veel boeren zijn al zorgboerderijen.*

De gemeente spreekt wel over duurzaamheid maar steekt het bewust breder in. Dat duurzaamheid niet in ieders ogen hetzelfde is blijkt ook uit het volgende citaat: *We moeten ons blijven afvragen wat het begrip duurzaam betekent. Ik vind dat het tegenwoordig wel erg gemakkelijk gebruikt wordt. We denken allemaal te weten wat duurzaam is, maar het is niet altijd zo duurzaam wanneer je het voedsel regionaal haalt.* Hij denkt dat 'planet' van de drie P's niet altijd zo duurzaam is, maar dat moet wel goed worden onderbouwd. Hij geeft aan dat beleving van mensen vaak een veel belangrijker rol speelt dan de feiten. Lokaal is dus niet altijd duurzaam. Een andere respondent geeft de volgende omschrijving *Daar hoort volgens mij ook bij dat je voedsel meer lokaal verbouwt en dat mensen hun voedselpatroon zouden moeten aanpassen; dus minder vlees en meer producten die lokaal verbouwd worden. Dat je ook kijkt naar de manier waarop voedselproducten worden verbouwd, dat dit op een zo efficiënt mogelijke manier wordt gedaan, maar wel met toekomstperspectief voor de boer.*

Over het begrip duurzaam regionaal voedselsysteem ontwikkelen respondenten gelijksoortige beelden. Voor een aantal respondenten gaat het om producten die binnen een straal van de omgeving van Rotterdam geproduceerd worden en die daarbinnen ook geconsumeerd worden, waarbij het sociale aspect belangrijk is. Een ander associeert een duurzaam regionaal voedselsysteem met een voedselsysteem waarin het aantal transportkilometers is teruggenomen.

4.6.3 Vertrouwen

Veel respondenten vertrouwen erop dat stadslandbouw een gemeentelijk thema is dat blijvend op de (gemeentelijke) agenda zal staan. Volgens een respondent komt dat door het ontplooiën van sympathieke

³⁸ <http://www.kookmetmijmee.nl/>

projecten wat enthousiasme bij iedereen oplevert. Van de andere kant is het wel zo dat er nog relatief weinig mensen met het thema bezig zijn en als die wegvallen, is het maar de vraag of die opgevuld worden. Daarom is investeren in netwerken belangrijk, om het aantal mensen dat bezig is met het onderwerp uit te breiden.

Ook is er specifiek vertrouwen in het leervermogen van de gemeente Rotterdam. Een ondernemer zegt hierover: Ja, de gemeente komt ook echt langs om te zien wat Buytenhof doet en aan de andere kant heeft bijv. Ook Rotterdamse oogst regelmatig overleg met de gemeente. Wel kost regelgeving een hoop energie. De Stichting 'uit je eigen stad' loopt er bijvoorbeeld tegenaan dat je in de stad niet (of nauwelijks) mag composteren en dat is in het kader van duurzaamheid ook wel vreemd. De gemeente zou ook moeten leren over hoe ze haar regelgeving inzet. De gemeente zegt hierover dat regelgeving inderdaad een belangrijke hobbel kan zijn in het ontwikkelen van initiatieven. Als het gaat om het bestemmen van activiteiten is dat vooral een intern gemeentelijk probleem. Zo zorgt het feit dat grond in het havengebied niet te boek staat als agrarische grond ervoor dat het moeilijk is daar stadslandbouwactiviteiten te ontplooiën, terwijl er wel veel ruimte is. Dit probleem kan de gemeente oplossen, maar blijkt in de praktijk lastig te zijn. Een ander voorbeeld gaat over de aanbestedingsregels omtrent het duurzaam inkopen van de catering. Hiervoor zoekt de gemeente ook duidelijk steun bij het rijk. Een sprekend voorbeeld is dat een ondernemer een partij appelsap waarbij de houdbaarheidsdatum in zicht kwam wilde aanbieden aan de gemeentekantine. Dit was toen niet mogelijk omdat het via de 'formele' kanalen moest. Deze ondernemer wilde het echter juist via korte kanalen af te zetten. De gemeente wilde ook wel, maar de regels werkten niet mee.

Tenslotte zien enkele respondenten dat de gemeente soms geen eenduidig standpunt inneemt. Zo zegt een respondent: Enerzijds is de ene afdeling van de gemeente bezig educatieve tuinen te sluiten, terwijl een andere afdeling bezig is om stadslandbouw te promoten. De gemeente erkent dit zelf ook. Een eenduidig verhaal is dan ook belangrijk.

4.7 Gemeentelijke rollen en instrumenten

De gemeente Rotterdam, vooral dienst Stedenbouw en Volkshuisvesting, is sinds 2007 betrokken en actief trekker van het verduurzamen van het voedselsysteem van Rotterdam en omgeving. Andere onderzoeken geven dat ook aan. Zo zeggen Acheampong et al. (2011) dat Rotterdam één van de koplopers in Nederland is in het verduurzamen van het voedselsysteem, met een actieve rol voor de gemeente: *The municipality tries to stimulate farmers in the surroundings of Rotterdam to sell their products in Rotterdam*. Er waren al wel langer enthousiaste ambtenaren actief, maar tot voor kort lukte het niet om duurzaam voedsel op de politieke agenda te krijgen. Uit het verslag van de expertmeeting stadslandbouw in 2007 is op te maken dat volgens de deelnemende experts de gemeente toen nog niet 'groen-minded' was, waardoor veel initiatieven niet de steun kregen die ze zouden moeten krijgen om het succesvol te laten zijn. Inmiddels is de weerstand omgebogen naar enthousiasme. Dit blijkt ook uit de eerste zin van een aankondiging van een themabijeenkomst voor wethouders *Rotterdam is bevangen door het stadslandbouw virus!* (Food and the City, 2011).

De gemeente ziet voor zichzelf een duidelijke rol, namelijk het zo goed mogelijk faciliteren van nieuwe initiatieven en aansluiten bij de bestaande initiatieven. Belangrijke rol van de gemeente is het bij elkaar brengen van verschillende soorten mensen en initiatieven, waarbij de gemeente zelf ook actief opzoek gaat naar samenwerkingsverbanden. Zo zijn er vanuit de gemeente contacten met de woningbouwcorporatie. Dit is niet zo gek want de dienst Stadsontwikkeling afdeling Vastgoed, die zich dus bezig houdt met stadslandbouw, is verantwoordelijk voor de gronduitgave en heeft in het verleden grond uitgegeven aan projectontwikkelaars en woningcorporaties. Deze partijen zijn dus nu de grondbezitters en interessante partijen om buurtmoestuinen te ontwikkelen, met als doel groen te verlevendigen en sociale binding op wijkniveau te bewerkstelligen. Een corporatie als Vestia neemt dat volgens een respondent heel serieus.

De gemeente werkt daarnaast ook samen met omringende gemeenten. Dit doet de gemeente door vooral communicatieve instrumenten te zetten, zoals het organiseren van thema- en netwerkbijeenkomsten. Het blijft echter niet alleen bij het faciliteren van bijeenkomsten. Door het opstellen van het programma Duurzaam is het thema stadslandbouw op bestuurlijk niveau ook meer gaan leven. Daarnaast stelt de dienst Stedenbouw en Volkshuisvesting een beleidsnotitie op waarin zij aangeeft wat de meerwaarde is van stadslandbouw. Deze notitie is in eerste instantie bedoeld om de hele gemeente te laten zien wat de meerwaarde is van stadslandbouw voor de stad, maar daarnaast bevat het ook enkele ontwikkelpaden waarin ze aangeeft wat de rol van de gemeente is.

Daarnaast verleent de gemeente tot op heden in een aantal gevallen ontwikkelsubsidies voor met name kleine initiatieven en festivals. Een beleidsmedewerker zegt hierover: *Als je kijkt wat je met bewoners kan doen, kan je in ieder geval nadenken over hoe je voedsel meer in het zichtveld kan brengen. Dit het laatste jaar dat de gemeente Rotterdam subsidie ter beschikking kan stellen voor duurzame bewonersinitiatieven. Deze subsidie, in deze vorm, is ontstaan vanuit de Duurzaamheid conferentie in Rio de Janeiro, 1992. Vanuit de focus in Rio de Janeiro, THINK GLOBAL ACT LOCAL zijn diverse gemeenten aan de slag gegaan met Lokale Agenda 21, ook Rotterdam. Ik heb vooral de laatste twee jaar gestimuleerd dat bewonersinitiatieven of initiatieven van intermediairs die bezig zijn met voedsel gebruik konden maken van deze voorziening. Je ziet dat vooral de laatste jaren er meer belangstelling is voor lokaal voedsel produceren vanuit bewoners. Met een beperkte investering zie je dat bewoners verder kunnen en dat de initiatiefnemers bij bijvoorbeeld een deelgemeente extra subsidie kunnen aanvragen waarbij zij uiteindelijk de begroting helemaal rond kunnen krijgen. Je krijgt hier dus een soort opstart mee voor elkaar.* Ook is er nog een subsidieprogramma voor Groene daken, dat tot 2014 loopt. Omdat de gemeente Rotterdam sober en doelmatig met haar financiën om moet gaan, onderzoekt zij op welke manier initiatieven in het vervolg gefaciliteerd kunnen worden. De gemeente zet nog beperkt juridische instrumenten in om bijvoorbeeld meer stadslandbouw mogelijk maken op (tijdelijk) braakliggende gronden.

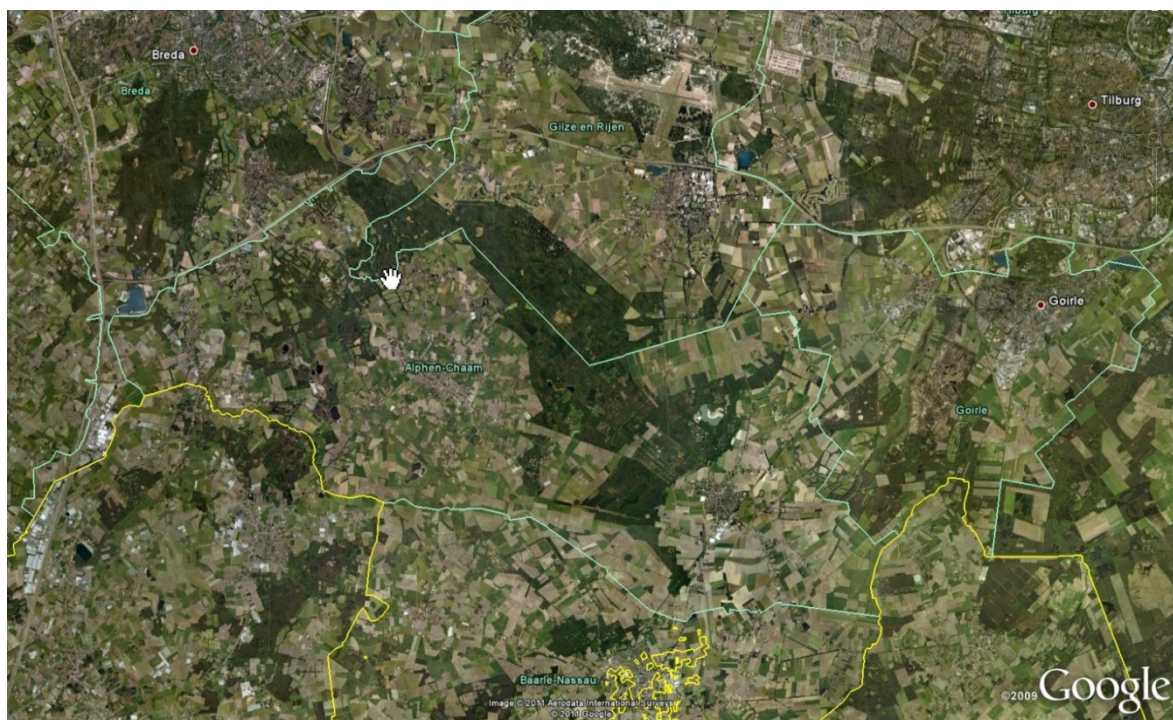
5 Alphen-Chaam

5.1 Inleiding

Dit hoofdstuk gaat over de ontwikkeling van Alphen-Chaam als regionaal voedselsysteem in de provincie Noord-Brabant. We beschrijven hoe deze ontwikkeling is waar te nemen op verschillende niveaus: strategisch, tactisch, operationeel en reflexief. Het hoofdstuk is als volgt ingedeeld. Paragraaf 3.2 beschrijft eerst het gebied. Paragraaf 3.3 tot en met 3.6 beschrijft vervolgens de ontwikkeling van het regionale voedselsysteem op strategisch, tactisch, operationeel en reflexief niveau.

5.2 Alphen-Chaam

De gemeente Alphen-Chaam is gelegen tussen Breda en Tilburg ten zuiden van de A58 en bestaat uit de volgende kernen: Alphen, Bavel, Chaam, Galder, Strijbeek en Ulvenhout. Het ligt dicht tegen de Belgische grens en de grenzen van de gemeenten Breda, Gilze Rijen en Goirle. De gemeente ontstond 1 januari 1997 door samenvoeging van een deel van de voormalige gemeente Alphen en Riel, de voormalige gemeente Chaam en delen van de eveneens opgeheven gemeente Nieuw-Ginneken. De oppervlakte bedraagt 9363 hectaren en het aantal inwoners bedroeg op 31 december 2010: 9.466.

Figuur 5.1
Gemeente Alphen-Chaam.

De omgeving bestaat uit bossen, weilanden, heide en zandduinen, beken en vennen. De Chaamse Bossen met de beekdalen en bolakkers, het Zand, de Alphense Bergen en de Strijbeekse Heide zijn enkele in het oog springende locaties. Met de uitgebreide landgoederen Anneville, Luchtenburg en Hondsdonk heeft het buitengebied ook cultuurhistorische betekenis.

Landbouw speelt een belangrijke rol, zowel landschappelijk als economisch. Ongeveer 30% van de werkgelegenheid wordt gevonden in de landbouw, met zowel gangbare (melk)veehouderij- en akkerbouwbedrijven als regionale - en kwaliteitsproducenten (Gemeente Alphen-Chaam, 2011).

Alphen-Chaam heeft een krimpende bevolking en doet veel activiteiten om haar economie een impuls te geven. De gemeente Alphen-Chaam kiest ervoor om sterk in te zetten op de verdere ontwikkeling van de toeristische sector in de gemeente. Deze keuze is niet alleen gevoed door de afnemende werkgelegenheid in andere economische sectoren, maar zeer zeker ook door de kansen die Alphen-Chaam biedt voor toerisme en recreatie³⁹.

5.3 Ontwikkeling op strategisch niveau

5.3.1 Ontwikkelarena

In de gemeente ontwikkelt zich een platform waar verschillende partijen gezamenlijk discussiëren en een strategie bedenken om het regionale voedselsysteem te verduurzamen. Dit doet zij in het kader van Cittaslow. Cittaslow is het internationale keurmerk voor gemeenten die op het gebied van leefomgeving, landschap, regionale producten, gastvrijheid, milieu, infrastructuur, cultuurhistorie en behoud van identiteit tot de top behoren. Het gaat hierbij om gemeenten met minder dan 50.000 inwoners.⁴⁰ Nadat de burgemeester in 2009 in de krant leest over Cittaslow, komt hij tot de conclusie dat de uitgangspunten naadloos aansluiten met de doelen waar de gemeente Alphen-Chaam voor staat. Na overleg met de gemeenteraad, besluit B&W het Cittaslow-certificaat aan te vragen. Deze krijgen zij op 26 juni 2010 en vanaf dat moment is Alphen-Chaam dan ook officieel Cittaslow gemeente. Daarmee is het de eerste Brabantse Cittaslow gemeente en vormt nu samen met Midden-Delfland en Borger-Odoorn Cittaslow Nederland. Deze heeft als hoofddoel binnen korte tijd een netwerk te creëren van Nederlandse gemeenten die het Cittaslow keurmerk hebben.

Het predicaat Cittaslow zorgt in de gemeente vanaf 2010 voor veel beweging. Daar komt ook nog eens bij dat Brabantstad (Den Bosch, Eindhoven, Tilburg, Brede en Helmond) in de race is om de Culturele Hoofdstad in 2018 te worden. Deze ontwikkelingen leveren allerlei activiteiten op. Zo is er een klankbordgroep van mensen die in culturele zin met activiteiten bezig zijn in de gemeente. Een respondent van de gemeente zegt hierover: *Er is hier een uitgebreide kunstwereld van professional tot amateur die van alles doen.* Een belangrijk onderdeel van de lokale cultuur en daarmee voor de identiteit, is voedsel. Daarom werken de burgemeester, een landgoedeigenaar, gemeenteraadsleden en ambtenaren samen met ondernemers aan een agenda met als doel lokale producten op de markt te zetten, zoals de erkende Slowfood producten Kempisch heideschaap en de Chaamse hoen en graan- en bakproducten, zoals de Sint Janrogge. Ook een aantal particuliere grondeigenaren en verschillende vertegenwoordigers van de ZLTO en Agrarische Natuurverenigingen zijn aanwezig bij de vergaderingen. Sommige deelnemers zijn daarnaast betrokken vanuit meerdere invalshoeken. Zo is er iemand van het Waterschap die ook bij de stichting Chaamse hoen is betrokken. Een ondernemer zegt

³⁹ <http://www.alphen-chaam.nl/>

⁴⁰ http://www.cittaslow-nederland.nl/cittaslow_info.php?info=Over_Cittaslow&onderwerp=1

hierover: *Het zijn ook vaak dezelfde mensen die je bij verschillende werkgroepjes tegenkomt, wat dat betreft is het een klein wereldje.*

Een platform dat voor de aandacht van regionale producten in het gebied zorgt, is de plaatselijke LEADER groep de Baronie. Onder voorzitterschap van de burgemeester hebben zich diverse activiteiten ontplooid. LEADER is een Europees subsidieprogramma gericht op sociaal-economische impulsen op gebiedsniveau, waarbij de initiatieven van 'onderaf' plaats dienen te vinden. Een ambtenaar van de gemeente geeft aan dat het een belangrijk platform is, met belangrijke rol voor de burgemeester *Hij heeft de groep ook uitgebreid met onderwijs, welzijn, zorg. Er zit een woningcoöperatie uit de regio in. De groep is dus heel breed geworden. Op die manier kom je met elkaar in gesprek. In 2004 kostte het moeite om projecten naar boven te krijgen, en nu is inmiddels het budget op, maar er komt van alles los.* De burgemeester geeft aan dat via het LEADER netwerk ook initiatieven worden aangedragen: *Een ondernemer heeft onlangs via het LEADER netwerk mij benaderd om regionale producten in de markt te zetten.*

Een specifiek initiatief dat in 2010 voortkomt uit het LEADER-programma is de stichting Magie van de Baronie. Doelstelling van de stichting is vooral om regionale producten meer bij de bevolking kenbaar te maken, daarnaast probeert de stichting ondernemers samen te laten werken en het toerisme te bevorderen door het regionale product daar een onderdeel van te laten zijn. De stichting is dan ook een belangrijke partij in het stimuleren van meer regionale producten.

De gemeente zoekt nadrukkelijk samenwerking over de gemeentegrenzen heen. Ze wil de Cittaslow doelstellingen graag vertalen naar de regio West-Brabant en de Baronie. Streven is om een zogenaamde 'Slow' Regio te zijn. De regio West-Brabant heeft in het uitvoeringsprogramma 2012-2020 dit overgenomen. Ook heeft de regio Baronie op het brede gebied van leefbaarheid een bod in voorbereiding aan de provincie. Dat bod heet Landstad Baronie en gaat over de relatie stad-land waarin Breda het middelpunt is. Tenslotte is de gemeente Alphen-Chaam vertegenwoordigd in de reconstructiecommissie de Baronie waar men werkt aan onder meer herstructurering van de landbouw, waarmee o.a. verduurzaming van het voedselproductieproces wordt beoogd. Dit krijgt vooral een ruimtelijke uitwerking in het reconstructieplan wat vanaf 2005 in uitvoering is.

5.3.2 Gedeelde probleemperceptie

Er is sprake van een gezamenlijke probleemperceptie tussen betrokken deelnemers. Ten eerste is het volgens de burgemeester noodzakelijk om bewustwording over duurzaam voedsel te vergroten. Daarnaast beschouwen de gemeente Alphen-Chaam en de Stichting Magie van de Baronie het voor de economie van de gemeenten en de regio van wezenlijk belang dat ondernemers op een vernieuwende manier samenwerken om de vitaliteit en duurzaamheid van de regio te waarborgen. Daarnaast moet volgens deze partijen de identiteit van de regio nadrukkelijker op kaart komen te staan om zo voldoende toeristen en recreanten te kunnen trekken. Ook qua historie, zowel naar buiten als naar binnen toe. Dat laatste is belangrijk, want er zijn veel mensen die maar weinig weten over hun eigen regio. Deze probleemperceptie is vastgelegd in de kadernota Recreatie & Toerisme (2004), waar Cittaslow een uitvloeisel van is geworden. Een belangrijk probleem is de vraag hoe de leefbaarheid van kleine kernen te behouden.

5.3.3 Visievorming

Met de benoeming van Alphen-Chaam als Cittaslow gemeente, ligt de visie van de gemeente in grote lijnen vast. Cittaslow internationaal werkt namelijk met vaste uitgangspunten waar de gemeente Alphen-Chaam zich aan gecommitteerd heeft. Belangrijk in deze visie is goed leven, wat betekent dat mensen kunnen genieten van

faciliteiten, diensten en voorzieningen die het leven voor inwoners makkelijker en plezieriger maken. Daarnaast heeft Cittaslow voornamelijk een visie op “Slow”. Dit houdt in dat mensen zich meer bewust zijn van leven in de moderne tijd en op zoek naar het beste uit het verleden, om daar dankzij het beste van de hedendaagse en toekomstige mogelijkheden van te genieten. Dit zal volgens de beweging resulteren in technologische mogelijkheden, moderne oplossingen op het gebied van communicatie, transport, inkomen, productie en verkoop. Tenslotte is een ‘gewone leefstijl’ belangrijk. Volgens Cittaslow is het in feite de bedoeling om er een gewone levensstijl op na te houden in plaats van de hedendaagse trend te volgen. Het is de bedoeling om minder hectisch, minder productiegericht en minder snel te opereren. Dit is volgens de beweging menselijker, milieubewuster en verstandiger voor huidige en toekomstige generaties.

Deze globale visie vertaalt de gemeente Alphen-Chaam naar de eigen gemeente. Een ambtenaar van de gemeente geeft aan dat deze visie niet uit de lucht is komen vallen, maar dat de visie eigenlijk al voor de tijd was vastgelegd in verschillende documenten: *Ons beleid dat we al hadden paste perfect in het Cittaslow plaatje*. De gemeente heeft Cittaslow benoemd als facetbeleid. Daarmee bedoelt de gemeente dat alles wat de gemeente doet, getoetst wordt aan de uitgangspunten van Cittaslow. Een respondent zegt hierover het volgende: *Het geeft wel aan dat ambtenaren zich altijd bewust moeten zijn van de Cittaslow status en er bij na moeten denken*. Cittaslow helpt op die manier bij het maken van keuzes en prioriteiten. Een ambtenaar: *Zie het als een visie die constant in beeld is, waarbij je je steeds moet afvragen of datgene wat we doen ook past binnen die visie*. Volgens de burgemeester is de ‘awareness’ van het facetbeleid zowel binnen de gemeente aanwezig.

5.3.4 Ontwikkelbeelden

Op basis van de visie werkt de gemeente een aantal ontwikkelbeelden uit. Daarbij geeft ze aan te staan voor een hoge kwaliteit op de volgende gebieden⁴¹:

- Leefomgeving
- Landschap
- Regionale producten
- Gastvrijheid
- Milieu
- Infrastructuur
- Cultuurhistorische waarden en diversiteiten
- Behoud van eigen identiteit

Andere partijen in en rond de gemeente Alphen-Chaam herkennen deze ontwikkelbeelden. De Magie van de Baronie schetst een ontwikkelbeeld waarin voedselproducenten rekening houden met allerlei milieuaspecten waarbij de consument en producent dicht bij elkaar komen te staan. Deze stichting wil dan ook stimuleren dat wat regionaal geproduceerd wordt ook regionaal geconsumeerd wordt (zonder eraan voorbij te gaan dat producenten van regionale producten ook zoeken naar afzetkanalen buiten de regio). Qua milieu wil de stichting verminderd verbruik van pesticiden, korte transportlijnen en minder transportbewegingen stimuleren. De voorzitter van de stichting vindt dat dit onderdeel uit moet maken van een duurzaam regionaal voedselsysteem.

⁴¹ <http://www.alphen-chaam.nl/Bestanden/Internet%202010/5%20Over%20Alphen%20Chaam/Cittaslow/folder%20cittaslow.pdf>

5.4 Ontwikkeling op tactisch niveau

5.4.1 Actieve coalitievorming

In Alphen-Chaam houdt een coalitie van gemeenten/regio en andere partijen (als ondernemers, landgoedeigenaren, bewoners) zich bezig met het bevorderen van regionale voedselproductie. Ook ontstaan er steeds meer deelcoalities en organisaties die op eigen beweging hieraan werken. Bijvoorbeeld de Stichting Magie van de Baronie, het Presidium van het Chaamse Hoen en het Kempisch Heideschaap werken aan coalitievorming. Sommige respondenten missen ook partijen in de coalities. Een voorbeeld is de regionale VVV.

De gemeente wil graag partijen bij elkaar brengen zodat zij daarna zelfstandig verdere acties kunnen ondernemen. Een ambtenaar van de gemeente zegt hierover het volgende *Misschien dat we als gemeente een aantal taken op ons kunnen nemen of contacten kunnen leggen. Maar uiteindelijk moet de markt het regelen.* De gemeente Alphen-Chaam is daarom actief bezig om verbindingen te leggen met partijen om gezamenlijk te werken aan de Cittaslow visie. Zo werkt de gemeente nadrukkelijk samen met het verenigingsleven en eerder genoemde partijen aan de agenda voor Alphen-Chaam 2020. Vanuit de gemeente en de Magie van Baronie ontstaan er allerlei samenwerkingsverbanden. Via de reconstructiecommissie en de plaatselijke Leader groep heeft de gemeente relaties met andere partijen die relevant zijn bij het verduurzamen van voedsel zoals partijen uit onderwijs, welzijn en zorg. Via haar deelname in de reconstructiecommissie heeft de gemeente relaties met organisaties als de Brabantse Milieufederatie (BMF) en de Zuidelijke Land- en Tuinbouw Organisatie (ZLTO). Verder zijn er relaties tussen de gemeente en Regio West-Brabant en provincie Noord-Brabant, vooral op het gebied van recreatie en toerisme, waar regionaal voedsel een belangrijk component van is.

Een respondent van de gemeente ziet Alphen-Chaam als het gebied tussen het Slow Food Convivium Rotterdam en het Slow Food Convivium De Kempen. De gemeente wil dan ook komen tot een Convivium voor de Baronie, waardoor het netwerk dat zich met regionale productie van duurzaam voedsel bezig houdt wordt uitgebreid. De gemeente zoekt ook nadrukkelijk samenwerking met de andere drie Cittaslow gemeenten in Nederland. Nadeel is echter dat de vier gemeenten in verschillende uithoeken van het land liggen en dat de gemeenten nog wel sterk intern gericht zijn. Inmiddels is er wel periodiek telefonisch overleg, waar uitwisseling plaats vindt over activiteiten. De bedoeling is dat ook jaarlijks een bijeenkomst zal worden gehouden, waar bestuursleden en ondernemers met elkaar kennis kunnen maken.

De Magie van de Baronie organiseert vier keer per jaar een netwerkbijeenkomst waar lokale producenten en consumenten elkaar kunnen ontmoeten, maar ook met als doel producenten meer samen te laten werken. De werkwijze van de stichting is wel wat veranderd in de loop van de tijd. Waar in het begin de focus lag op het organiseren van regionale markten, om via die weg producten aan de burger te brengen, zijn de activiteiten nu meer gericht op het leggen van verbanden tussen ondernemers uit de streek. De regionale markten bleken namelijk niet direct succes te hebben. Volgens een respondent heeft dat te maken met onbekendheid van lokale producten. Ook werkt de Magie van de Baronie, samen met Stichting Korensla (opgericht door het Brabants Landschap), de gemeente Alphen-Chaam en de lokale heemkundekringen aan het opnieuw ontdekken van inheemse gewassen en productiemethoden. Gezamenlijk bieden de partijen hiervoor kennis, subsidie en organisatiekracht. Niet iedereen is overigens even tevreden over de manier waarop de Magie van de Baronie haar coalitievorming organiseert. Zo vindt een respondent dat ondernemers deze netwerkbijeenkomsten te vaak gebruiken om hun producten te kunnen afzetten.

Het presidium Chaamse Hoen is een coalitie waar mensen bij elkaar komen die regionale producten af willen zetten bij ondernemers in de omgeving en mensen naar de regio willen krijgen om het product Chaamse Hoen te eten. Het Presidium wordt gecoördineerd door de stichting 'Vrienden van de Chaamse Pel'. Het Presidium bestaat uit een groep lokale producenten die zich heeft vastgelegd op strenge productie-eisen. De leden van het Presidium komen op reguliere basis bijeen. Zij spreken regelmatig over het fokprogramma en andere

partijen denken actief mee. Ook de gemeente denkt in 2005 actief in de oprichting mee. Zij faciliteert een groot kippenhok en geeft er publiciteit aan. Brabants Landschap levert het voer voor de kippen. Het bestuur van het Presidium zelf (waarin meerdere clubs zoals gemeente en waterschap zijn vertegenwoordigd) heeft de meeste invloed op het samenwerkingsverband. Chaamse Pel heeft ook connecties met andere groeperingen zoals 'Stichting boer en tuin in Rijsbergen', ook wel in Alphen en meerdere plaatsen.

Het presidium voor het Kempisch lam bestaat uit mensen die onderhoud en instandhouding van een oud ras willen bereiken die ook kunnen worden ingezet voor duurzaam natuurbeheer. Om schapen te gebruiken bij het duurzaam natuurbeheer verwacht een betrokkene bij het presidium Kempisch Heideschaap wel actieve participatie in de coalitie van een partij als Brabants landschap. Tot dusver valt dit tegen. Hij zegt hierover '*Het Brabants Landschap is een partij waar ik bepaalde verwachtingen van had. In mijn optiek is het toch heel moeilijk om echt goede afspraken te maken, vooral omdat ze geen geld hebben.*

5.4.2 Ontwikkelagenda

De gemeente geeft aan dat er zo min mogelijk op papier moet komen te staan, maar dat het vooral gaat om een 'attitude'. Belangrijk is dat mensen over uitgangspunten praten. Wel heeft de gemeente een ontwikkelagenda, waarin ook het stimuleren van regionale voedselproductie is opgenomen: de Agenda van de Toekomst Alphen-Chaam in 2020. Deze agenda is het resultaat van een aantal bijeenkomsten vanaf 2009. Tijdens de eerste bijeenkomst zijn bestuurders en ambtenaren van de gemeente aanwezig. Op basis van deze bijeenkomst stelt de gemeente een notitie op dat vervolgens wordt voorgelegd aan een aantal maatschappelijke organisaties en inwoners. Vervolgens komen de bestuurders en enkele ambtelijke ondersteuners in een derde bijeenkomst bijeen om in september een Agenda voor de Toekomst op te leveren. Deze agenda bestaat uit vier punten, waarvan er één een link heeft met regionale productie: *Versterking en verbreding van het economisch profiel van de gemeente door betere benutting van de toeristisch-recreatieve mogelijkheden van het gebied.* In deze agenda, die de gemeente al voor de Cittaslow erkenning opstelt, staat het woord regionale productie niet expliciet genoemd, maar in de bijlage is de wens beschreven om landbouw aan te sluiten naar de maat van het gebied, die recht doet aan de natuur en die de recreatieve waarde verhoogt. De gemeente heeft daarop volgend een werkplan gemaakt om de thema's concreet in te vullen.

De Stichting Magie van de Baronie geeft op haar website een missie weer, waaruit een ontwikkelagenda te herleiden is:

- Inzetten voor het promoten en versterken van eerlijke en hoogwaardige kwaliteitsproducten.
- Inzetten voor bedrijven die bereid zijn en betrokkenheid tonen om samen te werken en gezamenlijk te bouwen aan de sociaal-economische versterking van de Baronie.
- Samenwerking is een belangrijk uitgangspunt voor de stichting mits de samenwerking wederkerig is en voor alle partners een win-win situatie oplevert.
- Stimulator zijn voor nieuwe productmarkt combinaties die de regionale identiteit versterken.
- Activiteiten passen binnen het duurzaamheidsprincipe van people-planet-profit.

5.4.3 Ontwikkelpaden

De gemeente werkt in haar werkplan ontwikkelpaden uit om de doelen uit de ontwikkelagenda te realiseren. Het werkplan bevat verschillende pijlers als bewustzijn, bevorderen van toerisme en recreatie en duurzaamheid. Om in het kader van Cittaslow extra projecten uit te voeren besluit het college in 2010 om een budget van 35.000 euro extra beschikbaar te stellen.

De Stichting Magie van de Baronie wil zich profileren als een aanspreekpunt voor bedrijven die ideeën en projecten willen starten met als doel productaanbod en verdere profilering van de Baronie. Daarmee fungeert het als platform. De Chaamse Hoender Club brengt jaarlijks nieuwsbrieven uit, organiseert jaarlijks een fokkersdag, club- en winterclubtentoonstelling en neemt deel aan vele promotie activiteiten.

5.5 Ontwikkeling op operationeel niveau

In de regio ontstaan veel experimenten die bijdragen aan visie en doelstellingen van de gemeente en de Stichting Magie van de Baronie. Er is in de gemeente en regio dan ook sprake van een grote dynamiek op operationeel niveau. Hieronder volgt een selectie van relevante experimenten, ingedeeld aan de hand van economische, institutionele en technische experimenten.

Economische experimenten

- Via een regionale markt wordt getracht aandacht voor het Kempisch lam te vergroten en de marktomvang te vergroten (van drie lammeren per week in de zomermaanden nu naar 20 à 25).

Institutionele experimenten

- De Chaamse hoenderclub beheert het collectieve handelsmerk 'Chaanse Pel' en geeft dit in licentie aan primaire producenten en slaggers zolang zij de eisen naleven. Ook geeft zij de genummerde potringen uit. De stichting 'Vrienden van de Chaamse Pel' houdt toezicht op de naleving van de productie-eisen.
- De Magie van de Baronie werkt aan experimenten zoals het project 'Van Akker tot Bakker'. Doel van dit experiment is om drie originele regionale producten te ontwikkelen. Een groep bakkers, molenaars en een graanteler uit Alphen, Riel, Goirle, Rijen, Chaam, Hilvarenbeek en Baarle-Nassau nemen in 2010 het initiatief om met het oeroude St. Jans Rogge dat men in Alphen teelt, drie originele regionale producten te ontwikkelen. Hiermee wordt een regionale keten gerealiseerd. Voor de uitvoering zijn de ondernemers een samenwerking aangegaan met Stichting Magie van de Baronie. De stichting zal onder meer optreden als subsidieaanvrager en het project promoten.
- Er worden talloze netwerkbijeenkomsten door ondernemers georganiseerd om producenten bij elkaar te brengen en producenten en consumenten bij elkaar te brengen. Een ondernemer zegt hierover: *In Alphen-Chaam hebben wij een redelijk aanbod van regionale producten en we zijn op dit moment bezig om producenten die daar het meest enthousiast over zijn, bij elkaar te brengen. We willen hen mee helpen om een soort groep te worden en op die manier wat sterker te staan richting verkopende partijen. Dat kan de detailhandel of de horeca zijn. Er zijn hier verschillende gelegenheden die met regionale producten werken zoals restaurants en andere horecagelegenheden. Maar het ligt nog niet in de supermarkt wat volgens mij de makkelijkste weg is om de consument te bereiken.*

Technische experimenten

- Het Brabants Landschap heeft de stichting Korensla opgericht voor 'in situ' experimenten met oude graanrassen. Het zaad daarvoor wordt geleverd door het genetische bronnencentrum van Wageningen. Hiermee wordt vervolgens aan productontwikkeling gedaan. Zo is er vorig jaar een nieuw type bier mee gemaakt. Verder zijn een particuliere grondeigenaar en Staatsbosbeheer betrokken. De mogelijkheid voor particulieren om zich bij het initiatief aan te sluiten wordt wel geboden, maar er moet wel een meerwaarde geleverd worden voor het landschap en de agrobiodiversiteit. Een belangrijk drijfveer voor het in stand houden van deze rassen is duurzaamheid en korte lijnen regionale productie. Het doel is dat mensen bekendheid krijgen met die producten en daardoor ook anders tegen het landschap aan gaan kijken (eating your landscape) en meer betrokkenheid zijn bij de eigen leefomgeving, waardoor mensen er ook meer waardering voor krijgen en er anders mee omgaan.

De foto is afkomstig van Bureau voor Beeld, Wageningen.

5.6 Ontwikkeling op reflexief niveau

5.6.1 Leren

De gemeente Alphen-Chaam wil graag kennis uitwisselen in de uitvoering van de Cittaslow gedachte. Daarom houdt de gemeente in 2011 een bijeenkomst voor burgers over Cittaslow en de culturele hoofdstad, waarin ze uitleg geeft over de activiteiten maar ook van de burgers wil horen wat de gemeente volgens hen zou moeten doen. Een ambtenaar zegt hierover *Bij die bijeenkomst waren ongeveer 130 mensen aanwezig. Je kunt dus zeggen dat er best veel belangstelling voor is... Je moet ook voorkomen dat het iets wordt wat de gemeente de gemeenschap ongevraagd op gaat leggen. Het is vooral bedoeld om mensen warm te maken om dingen te doen die daaronder passen.* Dat burgers betrokken zijn bij de Cittaslow-gedachte en daar ook zelf over nadenken blijkt ook uit de volgende opmerking van een ambtenaar *Cittaslow roept altijd weer wat op. Het is ook dikwijls dat je iets op je bureau krijgt waarbij mensen er zelf ook aan refereren... Dat ze iets willen doen en ze zelf ook zeggen dat het past binnen de Cittaslow gedachte.* De gemeente zoekt verder actief contact met andere Cittaslow-gemeenten in binnen- en buitenland. Zo participeert de burgemeester in het internationale netwerk om ervaringen te delen en te leren van andere gemeenten hoe zij omgaan met Cittaslow, waaronder het stimuleren van regionale producten. Ondernemers ondersteunen in hun leerproces gebeurt op een praktische manier.

De reconstructiecommissie 'de Baronie' organiseert samen met het REgionaal WerkgelegenheidsINstituut (REWIN) het project 'Het Buiten Onderneemt'. Ondernemers krijgen (niet alleen voor duurzaam voedsel, maar veel breder) workshops aangeboden waarin ze ervaringen kunnen uitwisselen. Ook organiseert de reconstructiecommissie avonden waarbij ondernemers van elkaar kunnen leren. Ze hebben ondernemers-coaches die op vrijwillige basis een intensieve begeleiding verzorgen aan bedrijven.

Enkele respondenten vinden het belangrijk dat er meer leernetwerken zouden moeten komen die gaan over het verduurzamen van voedsel. Een ondernemer zegt hierover: *Leernetwerken zijn er niet in de streek, maar wel landelijk (en zelfs wereldwijd). Hij vindt dat ze in Alphen-Chaam meer moeten aansluiten bij de ervaringen en expertise van anderen.*

5.6.2 Ontwikkeling gezamenlijke waarden

In Alphen-Chaam streven verschillende partijen over het algemeen hetzelfde doel na, namelijk het stimuleren van regionale producten met als doel recreanten en toeristen te trekken wat de regionale economie stimuleert.

Respondenten associëren een duurzaam regionaal voedselsysteem in Alphen-Chaam met een systeem waarbij producten dicht bij de consumenten worden geproduceerd, wat een korte keten van producent naar consument betekent. Ook is het een systeem wat de barrière tussen stad en land verkleint. Dit laatste kan volgens een respondent door duidelijk de culturele betekenis van een product te communiceren. De relatie tussen ondernemers en de streek is belangrijk in Alphen-Chaam en omgeving. Een respondent zegt hierover *Op het gebied van duurzaamheid gaat het om een wisselwerking tussen ondernemers en streek. Als de ondernemers er beter van worden dan is dat ook goed voor de streek en omgekeerd wanneer het goed gaat in de streek, dan is dat ook goed voor ondernemers.* Een ambtenaar van de gemeente geeft aan dat verduurzaming van voedsel ook een duidelijke marketing component heeft: *Je wilt verduurzamen en je wilt daar ook iets in de marketing mee doen. Dan moet je ervoor zorgen dat wat hier in de supermarkten komt te liggen uit de buurt komt... Je hebt mensen die het fijn vinden om bijvoorbeeld te kopen waarvan ze weten dat het uit deze omgeving komt. Men is dan ook bereid om daar iets voor te betalen. Dat identificeert dan ook gelijk je streek. Wat dat betreft is hier voldoende; allerlei tuinbouwproducten, veel kaasproducten, veel melkveehouderij.*

Enkele respondenten associëren duurzaamheid met biologisch produceren en het zo min mogelijke schade toebrengen aan het milieu. Daarin krijgen zij steun van organisaties als Natuurmonumenten, de reconstructiecommissie en de Brabantse Milieufederatie *'En verder de geëigende organisaties zoals Brabants Landschap en die zullen daar ook wel een rol in spelen en een mening geven. De reconstructiecommissie, voortgekomen uit de provincie, daar is duurzaamheid ook een belangrijk thema.*

Hoewel de Cittaslow gedachte steeds meer bekendheid krijgt en steeds meer partijen het verhaal vertellen, geeft de burgemeester aan dat het belangrijk is dat dit proces wordt doorgezet. Zo is een belangrijke partij als de Zuidelijke Land- en Tuinbouworganisatie (ZLTO) nog beperkt betrokken. Ook geeft de burgemeester aan dat het mooi zou zijn als andere partijen ook meer initiatief zouden nemen voor activiteiten. Het nu nog vooral de gemeente die eraan trekt.

5.6.3 Vertrouwen

De meeste respondenten hebben er vertrouwen in dat gezamenlijk investeren in de Cittaslow gedachte zal leiden tot meer regionale producten. Ten eerste is dit vertrouwen aanwezig bij de gemeente zelf. In het bijzonder is er vertrouwen dat de gemeenschap het oppakt. Een ambtenaar van de gemeente zegt hierover: *Er begint steeds meer los te komen.* Ook heeft de gemeente vertrouwen in het leren. Vooral uitwisseling met andere Cittaslow-gemeenten zal volgens de ambtenaar zijn vruchten werpen. Voornamelijk de gezamenlijke bijeenkomsten zijn bruikbaar *Daar komen bestuursleden en ondernemers met als doel kennis met elkaar te maken. Dan komt er natuurlijk ook wat los.* Ten tweede hebben de andere partijen ook dit vertrouwen, maar ze hebben ook een aantal kanttekeningen, bijvoorbeeld dat de gemeente onvoldoende laat zien wat Cittaslow behelst.

5.7 Gemeentelijke rollen en instrumenten

De gemeente Alphen-Chaam ziet haar rol vooral op strategisch niveau. Vooral het feit dat Cittaslow als facetbeleid in de gemeente fungeert helpt daarbij. Een ambtenaar zegt: *Dat facetbeleid kun je zien als een visie die constant in beeld is, waarbij we ons steeds afvragen of datgene wat we doen ook past binnen die visie.*

De gemeente in Alphen-Chaam wil vooral het aanbod en de afzet van regionale producten faciliteren en stimuleren. In eerste instantie pakt zij daarvoor de rol van initiator op zich. De gemeente is vrij expliciet in haar rolomschrijving. *Daar willen wij als gemeente een faciliterende rol in spelen, want we verbouwen niks en verkopen niks. De invloed van gemeenten op die hele voedselketen is denk ik erg beperkt. Dus anderen moeten het doen, en als wij die anderen daarbij kunnen helpen of sturen of enthousiast kunnen maken, dan zijn we al een heel eind."*

De gemeente geeft verder aan via het bestemmingsplan mensen ruimte te geven om een winkeltje te beginnen met regionale producten. Daarnaast ondersteunt de gemeente LEADER-aanvragen op het gebied van duurzaam voedsel. Verder geeft de gemeente, samen met andere gemeenten in de Baronie, ook subsidie aan initiatieven van anderen, bijvoorbeeld de Magie van de Baronie. Verder ziet de gemeente voor zichzelf vooral een rol als coördinator. Zo geeft de burgemeester aan dat streekmanagers belangrijk zijn. Daarvoor moeten wel de financiële middelen aanwezig zijn.

6 Analyse

6.1 Inleiding

Dit hoofdstuk presenteert de analyse van de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen in de onderzochte gebieden: FoodValley, Rotterdam en Alphen-Chaam. Specifiek kijken we naar de gemeentelijke rollen en instrumenten en de kritische succes- en faalfactoren voor de ontwikkeling van het duurzaam regionaal voedselsysteem. We bekijken de vier verschillende niveaus en geven een beoordeling op basis van +, + - of -.

Paragraaf 6.2. gaat over het strategische niveau. Hierbij geven we een beoordeling van de ontwikkeling op strategisch niveau en de gemeentelijke rollen en gebruikte instrumenten op basis van onderlinge vergelijking. In paragraaf 6.3 doen we dezelfde exercitie voor het tactische niveau. In paragraaf 6.4 gaan we in op de ontwikkeling op operationeel niveau en tenslotte in 6.5 behandelen we het reflexieve niveau. We eindigen het hoofdstuk met enkele conclusies.

6.2 Vergelijking: strategische ontwikkeling

Op strategisch niveau vinden activiteiten plaats die gericht zijn op de ontwikkeling, verbinden en verankeren van een lange termijn visie, het formuleren van lange termijn doelen en het benoemen van de belangrijkste problemen waarmee omgegaan moet worden.

De beoordeling vindt plaats aan de hand van de indicatoren:

- Ontwikkelarena - Er is een arena opgesteld op basis van verschillende partijen uit de 4 O's en betrokken partijen wisselen perspectieven uit.
- Probleemperceptie - Er heeft gezamenlijke probleemperceptie en structurering plaats gevonden en is vastgelegd in documenten.
- Visievorming - Er heeft gedeelde visievorming plaats gevonden.
- Ontwikkelbeelden - Er zijn gezamenlijk ontwikkelbeelden opgesteld waardoor consensus ontstaat voor gewenste ontwikkeling.

Ten eerste zijn in alle drie gebieden ontwikkelarena's aanwezig, maar de samenstelling van partners en de mate van institutionalisering ervan verschilt. In FoodValley is op dit moment een ontwikkelarena in ontwikkeling, bestaande uit Regio FoodValley, de SVGV en zijdelings de stichting Food Valley. Voornamelijk overheidspartijen maken deel uit van de ontwikkelarena. Wel proberen de partijen ondernemers en onderzoeksinstellingen te betrekken, maar dat is nog beperkt. Regio FoodValley consulteert andere partijen, maar dat gebeurt nog niet op een structurele basis al is er wel sterke behoefte aan andere partijen. In Rotterdam is de participatie van partijen in de ontwikkelarena breder. Daar betreft de gemeente actief maatschappelijke organisaties als Eetbaar Rotterdam en de Rotterdamse Oogst in de ontwikkelarena. Ook vinden geregeld bijeenkomsten plaats, georganiseerd door de gemeente, waar men perspectieven kan uitwisselen. In Alphen-Chaam bestaat nog vooral een informele ontwikkelarena. De gemeente probeert in het kader van Cittaslow verschillende partijen te betrekken, maar van een platform waar partijen structureel perspectieven uitwisselen is tot dusver geen sprake. Ook is het aantal partijen dat betrokken nog beperkt.

Gezamenlijke probleemperceptie is de tweede indicator die aangeeft hoe de ontwikkeling van een duurzaam regionaal voedselsysteem verloopt. In FoodValley denken de partijen uit de ontwikkelarena gezamenlijk na over

de probleemstructurering en hebben daarover min of meer dezelfde probleempceptie. In verschillende documenten is het vastgelegd. In Rotterdam is er sprake van een gemeenschappelijke probleempceptie. Deze is vooral gericht op de noodzaak om stadslandbouw te stimuleren. Verschillende partijen herkennen de sociale problemen in de wijken en de grote afstand tussen mensen en voedsel. Deze perceptie over de problematiek is vastgelegd in de Nota Duurzaamheid en de beleidsnota Stadslandbouw. In Alphen-Chaam zijn de gemeente, ondernemers en burgers het erover eens dat het stimuleren van regionale productie een bijdrage kan leveren aan het bevorderen van toerisme en aan problemen van krimp en afnemende werkgelegenheid in Alphen-Chaam en omsteken.

Gezamenlijke visievorming is de derde indicator. In FoodValley vindt visievorming plaats, alleen is het aantal partijen dat input levert voor die visie op dit moment nog beperkt. Het zijn voornamelijk ambtenaren van de deelnemende gemeenten die de visie opstellen. Via informele contacten en consultaties kunnen andere partijen wel invloed uitoefenen, maar van gedeelde visievorming is geen sprake. In Rotterdam is wel sprake van gedeelde visievorming, in het bijzonder gericht op stadslandbouw. Doordat de gemeente input van andere partijen gebruikt bij het opstellen van een beleidsvisie stadslandbouw, kan met recht worden gesproken van een gedeelde visie. In Alphen-Chaam heeft de gemeente een visie opgesteld die is afgeleid van de internationale beweging Cittaslow. Andere partijen in de regio staan hier achter maar zijn niet uitvoerig consulteert. Dus van een gedeelde visievorming is hier beperkt sprake.

Ten vierde zijn in de drie gebieden ontwikkelbeelden aanwezig. Wel zijn deze ontwikkelbeelden in de meeste gevallen beperkt gedeeld. Zo zijn er in FoodValley tal van ontwikkelbeelden, maar de partijen die deel uitmaken van de ontwikkelarena houden er ook eigen ontwikkelbeelden op na. In Rotterdam is al meer sprake van gezamenlijke ontwikkelbeelden. Datzelfde geldt voor Alphen-Chaam, alleen is de mate waarin partijen deze delen beperkt.

Wanneer we strategische ontwikkeling van het regionale voedselsysteem vergelijken dan komen we tot de volgende scores.

Tabel 6.1
Strategische ontwikkeling.

Strategische ontwikkeling		
FoodValley	Rotterdam	Alphen-Chaam
+ / -	+	+ / -

6.3 Vergelijking: tactische ontwikkeling

Het tweede niveau van ontwikkeling is het tactische niveau waar coalities worden ontwikkeld, betrokken partijen een ontwikkelagenda opstellen en daarvan afgeleide ontwikkelpaden, meestal voor een periode van 5 tot 10 jaar.

De beoordeling vindt plaats aan de hand van de indicatoren:

- Actieve coalitievorming - Er heeft coalitievorming plaats gevonden vanuit de ontwikkelarena tussen verschillende partijen uit de 4 O's.
- Ontwikkelagenda - Er is een gezamenlijke agenda opgesteld voor de komende 5-10 jaar.
- Ontwikkelpaden - Er zijn ontwikkelpaden geformuleerd met bijbehorende doelen waar consensus over is.

Ten eerste zijn in de onderzochte gebieden actieve coalities aanwezig. Wel verschilt de samenstelling en omvang van coalities. In FoodValley zijn veel (tijdelijke) coalities tussen Regio FoodValley en individuele ondernemers of kennisinstellingen als de Wageningen UR. Coalitievorming tussen Regio FoodValley en bijvoorbeeld maatschappelijke organisaties als Transition Towns en Slowfood is beperkt. Dat geldt niet voor Rotterdam, waar de gemeente nadrukkelijk coalities aangaat met Transition Towns Rotterdam, Rotterdamse Oogst en Eetbaar Rotterdam, maar ook met woningcorporaties, bewoners en zorgverzekeraars. Ook probeert de gemeente aansluiting te zoeken met boeren uit de omgeving van Rotterdam. Tenslotte zien we, zij het op kleinere schaal, coalities ontstaan in Alphen-Chaam, waarbij opvalt dat de O van onderzoek niet prominent aanwezig is. Er ontstaan vooral coalities tussen producenten van regionale producten. Ook buiten Regio FoodValley werkt de gemeente aan coalitievorming met andere Cittaslow gemeenten.

Ten tweede zijn in alle gebieden ontwikkelagenda's aanwezig. In FoodValley staan zelfs een aantal agenda's naast elkaar, die van Regio FoodValley, de SVGV en de stichting Food Valley. Deze agenda's bevatten meer thema's dan alleen het verduurzamen van voedsel. Deze agenda's staan met elkaar op één lijn, waarbij stichting Food Valley vooral inzet op internationalisering. Ook hebben de ontwikkelagenda's een duidelijk tijdspad, veelal tot 2015 of 2020. In Rotterdam werken partijen onder leiding van de gemeente gezamenlijk aan één duidelijke ontwikkelagenda voor stadslandbouw. Maatschappelijke organisaties als Rotterdamse Oogst en Eetbaar Rotterdam hebben wel een ontwikkelagenda, maar die is vaak niet tijdsgebonden. De gemeente Alphen-Chaam heeft een agenda voor de toekomst opgesteld. Dit is een agenda tot 2020 en bevat diverse thema's, waaronder het stimuleren van regionale producten. Zij heeft dit samen met andere partijen in de gemeente opgezet na een aantal bijeenkomsten.

Tenslotte stellen partijen in de verschillende gebieden ontwikkelpaden op. Deze zijn in de FoodValley regio redelijk ver uitgewerkt, variërend van het stimuleren van regionale producten tot het oprichten van een voedselraad. Opvallend is dat partijen eigen ontwikkelpaden formuleren, die overigens elkaar niet uitsluiten. Verder stellen partijen ontwikkelpaden op die ook door initiatiefnemers verder ingevuld dienen te worden. Opvallend is dat in Rotterdam de partijen vooral stadslandbouw als ontwikkelpad benoemen. In Alphen-Chaam werkt de gemeente een aantal ontwikkelpaden in een voorlopig werkplan uit die vooral door de gemeenteambtenaren is opgesteld.

Wanneer we tactische ontwikkeling van het regionale voedselsysteem vergelijken dan komen we tot de volgende scores.

Tabel 6.2

Tactische ontwikkeling.

Tactische ontwikkeling		
FoodValley	Rotterdam	Alphen-Chaam
+	+	+/-

6.4 Vergelijking: operationele ontwikkeling

Het derde niveau van ontwikkeling is het operationele niveau. Binnen dit niveau vinden experimenten plaats gericht op onderdelen van het verduurzamen van regionale voedselsystemen.

De beoordeling vindt plaats aan de hand van één indicator:

- Experimenten - Er zijn veel technische, institutionele en economische experimenten gericht op ontwikkeling van een duurzaam voedselsysteem.

In de drie onderzochte casussen is sprake van een sterke ontwikkeling op operationeel niveau. In de drie gebieden zien we technische, institutionele en economische experimenten waar burgers, ondernemers, overheden en onderzoeksinstellingen met elkaar samenwerken.

Op basis van beoordeling van de experimenten komen we tot de volgende scores.

Tabel 6.3

Operationele ontwikkeling.

Operationele ontwikkeling		
FoodValley	Rotterdam	Alphen-Chaam
+	+	+

6.5 Vergelijking: reflexieve ontwikkeling

Binnen dit niveau vallen activiteiten die zijn gericht op het monitoren, evalueren en leren van experimenten, maar ook het leren over de procesmatige aspecten van de ontwikkeling binnen de andere niveaus.

De beoordeling vindt plaats aan de hand van de volgende indicatoren:

- Leren - Er vindt een gezamenlijk leerproces plaats.
- Gezamenlijke waarden - Er worden gezamenlijk waarden ontwikkeld over de gewenste ontwikkeling.
- Vertrouwen - Er is sprake van vertrouwen in de ontwikkeling van een duurzaam regionaal voedselsysteem.

In FoodValley spreken Regio FoodValley en SVGV de wens uit om meer te leren van andere onderzoeken of gebieden. Voor een deel vindt dit ook al plaats maar dit neemt niet weg dat leren van elkaar nog veel meer mag gebeuren. Dit is een belangrijke reden voor de wens om een voedselraad op te stellen. Ook in Rotterdam besteden partijen veel tijd aan leren. Er vinden regelmatig uitwisselingsbijeenkomsten plaats, waar dikwijls mensen van buitenaf worden gevraagd om hun ervaringen te delen. Ook daar geldt dat niet iedereen tevreden is over het gewenste leerniveau en men vindt dat er meer aandacht aan mag worden besteed. Tenslotte bestaat in Alphen-Chaam een sterk leernetwerk tussen de Cittaslow-gemeenten.

Partijen werken in alle drie de gebieden aan gezamenlijke waarden ontwikkeling, maar het is lastig om in één regio hetzelfde beeld tussen de partijen te ontwikkelen. In FoodValley zien we dat verduurzaming van voedsel niet voor iedereen dezelfde betekenis heeft. Daardoor ontstaan ook verschillende waarden over de gewenste ontwikkeling, namelijk een ontwikkeling die inzet op regionale productie en consumptie van voedsel en een ontwikkeling die inzet op het bieden van innovaties voor internationale voedselproductie. In Rotterdam is er meer eenduidigheid over de gewenste ontwikkeling. Door ontwikkelingen te koppelen aan stadslandbouw werken partijen aan gezamenlijke waarden. De gemeente houdt het concept bewust breed zodat zoveel mogelijk partijen zich herkennen in het concept. Ook in Alphen-Chaam is sprake van gezamenlijke waarden ontwikkeling. Daar zijn de partijen het over eens dat de ontwikkeling vooral moet gaan over regionale productie

met als doel consumenten, zowel regionaal als van buiten te trekken om de economische ontwikkeling te faciliteren.

Tenslotte is er in de drie onderzochte casussen sprake van vertrouwen. Ondanks een aantal mogelijke hobbels als financiering en eventuele dalende bestuurlijke betrokkenheid geloven partijen in de FoodValley- regio dat de ingezette ontwikkeling ook tot succes zal leiden. Ook in Rotterdam en in Alphen-Chaam hebben partijen, ondanks enkele kanttekening vertrouwen in elkaar. Dit geldt ook voor vertrouwen in de gemeente (zie paragraaf 6.6).

Op basis van het bovenstaande kunnen we de volgende score toekennen.

Tabel 6.4

Reflexieve ontwikkeling.

Reflexieve ontwikkeling		
FoodValley	Rotterdam	Alphen-Chaam
+ / -	+ / -	+/-

6.6 Gemeentelijke rollen en instrumenten

Op basis van de onderzoeksresultaten zijn er vijf verschillende rollen voor gemeenten te beschrijven. Deze rollen zijn gebaseerd op de Baas (1996), maar toegepast op de rol van de gemeente bij de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen.

1. Beleidsbepaler

De gemeente is in staat om beleid te bepalen en doelstellingen vast te leggen gericht op het verduurzamen van het regionale voedselsysteem. Dit kan door een voedselstrategie op te stellen: een plan of beleidsnota aangevuld met financiële, juridische en communicatieve instrumenten.

2. Regisseur

Regisseren is een bijzondere vorm van sturen die gericht is op de afstemming van de plaatselijke actoren, hun doelen en handelingen om tot min of meer samenhangende activiteiten te komen gericht op het stimuleren van duurzaam voedsel. Eén van de vormen is om via een lokale voedselraad consumenten en producenten samen te brengen om het voedselsysteem in een stad beter te laten functioneren en de gemeenschappelijke foodprint te verkleinen. De gemeente functioneert dan als regisseur als het ontwikkelingen afstemt, bewaakt, coördineert of integreert.

3. Ontwikkelaar / facilitator

De gemeente treedt op als actieve ontwikkelaar van het lokale voedseldossier als het bepaalde ontwikkelingen via de haar beschikbare instrumenten initieert of ondersteunt. Zo is een gemeente een ontwikkelaar als zij bijvoorbeeld duurzame voedselproductie of afvalbeleid via een bestemmingsplan of projectbesluit mogelijk kan maken.

4. Beschermer

De gemeente kan ook optreden als beschermer van lokale waarden en kwaliteiten. Hiervoor kan zij verschillende instrumenten gebruiken. Een voorbeeld zijn de gemeenten aangesloten bij het Cittaslow-

netwerk. Zij verbinden lokale voedselproductie, cultuur, ruimte en economie met elkaar en proberen deze beschermen. Maar ook het beschermen van moestuin-complexen kan als voorbeeld dienen.

5. Financier

Om ontwikkelingen te beïnvloeden kan de gemeente de rol van financier op zich nemen. Dit betekent dat zij initiatieven of activiteiten op het gebied van duurzaam voedsel financiert, zoals het mogelijk maken van markten, schoolmaaltijden of festivals. In navolging van de rol van financier nemen gemeenten soms ook rol van marktmeester op zich. Dit betekent dat zij specifieke vormen van concurrentie kan creëren, door bijvoorbeeld concurrentievoordelen te bieden aan producenten van duurzaam voedsel.

De onderzochte gemeenten in de casussen nemen een mix van de bovenstaande rollen op zich, waarbij de nadruk meestal ligt op de rol van ontwikkelaar of facilitator.

FoodValley

In FoodValley ziet Regio FoodValley, als vertegenwoordiger van de gemeenten, zichzelf vooral als facilitator. Deze rol komt op de verschillende niveaus terug. In eerste plaats is Regio FoodValley actief met het opstellen van een beleidsvisie. Deze is volgens de samenwerkende gemeenten nadrukkelijk bedoeld om partijen in de FoodValley regio mee te krijgen in een gewenste richting. Het is dus geen juridisch bindend document, maar meer bedoeld ter facilitatie en voorlichting. Hierdoor is Regio FoodValley facilitator en beleidsbepaler.

Regio FoodValley is overigens nog niet actief met het bewust uitbreiden van de ontwikkelarena op strategisch niveau. Dit is wel het geval op het tactisch niveau. Op dat niveau werkt Regio FoodValley aan coalitievorming, door mensen met elkaar in contact te brengen, zodat er relevante verbindingen ontstaan. Hierbij ziet Regio FoodValley zich in de rol van facilitator. Regio FoodValley geeft aan te willen voorkomen dat het teveel een regisseur wordt. Regio FoodValley is namelijk niet bezig om alle ontwikkelingen gericht op verduurzaming van het voedselsysteem te coördineren, maar laat dit graag gebeuren door andere partijen. Neemt niet weg dat Regio FoodValley wel graag een ontwikkeling als een voedselraad in gang zet en via een platform een expertisecentrum wil faciliteren. Ook stelt Regio FoodValley een agenda op, waarbij het geen 'fixed' doelen nastreeft. Wederom geldt hier dat de agenda vooral als communicatief instrument opgevat dient te worden en in mindere mate als beleidsbepalend juridisch instrument.

De rol van facilitator komt ook terug op het operationele niveau, hoewel dat volgens een aantal respondenten nog wel wat meer zou mogen. Toch denken steeds meer gemeenten in FoodValley na over faciliteren door in hun bestemmingsplan ruimte te geven aan experimenten. De rol van financier is ook aanwezig, alleen neemt dit wel af. Neemt niet weg dat de gemeenten (en Regio FoodValley) financieel bijdragen aan bijvoorbeeld festiviteiten.

Rotterdam

De gemeente Rotterdam neemt vooral de rol van regisseur en facilitator op zich. De gemeente is al enige tijd actief trekker van de ontwikkeling van stadslandbouw in Rotterdam, door een actieve ontwikkelarena te faciliteren. Hierbij zet de gemeente zich in voor het actief afstemmen van belangen, meningen en visies van verschillende partijen. Hiervoor gebruikt de gemeente vooral communicatieve instrumenten. De gemeente wil nadrukkelijk ook op alle niveau faciliteren. Zo zet ze zich actief in om partijen bij elkaar te brengen, waardoor van elkaar geleerd kan worden, maar ook bijvoorbeeld via het bestemmingsplan en het verlenen van subsidies voor festivals en kleinschalige experimenten. Ook via het inzetten van communicatieve instrumenten als het organiseren van thema en netwerkbijeenkomsten probeert ze een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van stadslandbouw in en om de stad. Met het opstellen van een beleidsnotitie manifesteert de gemeente zich ook als beleidsbepaler. Daarbij moeten we wel opmerken dat input voor deze beleidsnotitie afkomstig is van partijen uit de ontwikkelarena.

Alphen-Chaam

In Alphen-Chaam bestaan verschillende rollen naast elkaar. Voornamelijk die van facilitator en beleidsbepaler. Zelf ziet de gemeente voor zichzelf vooral een rol als facilitator, door initiatiefnemers van activiteiten te ondersteunen door bijvoorbeeld ruimte te maken in het bestemmingsplan, door het organiseren van activiteiten of door te helpen bij LEADER-aanvragen. In de meeste gevallen gebruikt de gemeente hiervoor communicatieve instrumenten. Met het inrichten van bestemmingsplan, wat een juridische maatregel is, maar ook met het opstellen van een Cittaslow-visie, wat tevens als facetbeleid in de gemeente fungeert, neemt de gemeente ook de rol van beleidsbepaler op zich. Dit facetbeleid is juridisch niet bindend, maar fungeert wel als leidraad voor gemeentelijk beleid. De gemeente wil ook actief het Cittaslow beleid met haar bewoners communiceren, door informatieavonden te organiseren, ondanks volgens een aantal respondenten dit nog veel meer mag gebeuren. Tenslotte ondersteunt de gemeente een organisatie als Magie van de Baronie financieel in de vorm van subsidie.

6.7 Conclusie

Op basis van de analyse kunnen we concluderen dat er overeenkomsten en verschillen zijn in de ontwikkeling van de duurzame regionale voedselsystemen in de drie casussen. Dit zelfde geldt voor de rollen en de instrumenten van de gemeenten. Het valt op dat voornamelijk de ontwikkeling op operationeel en tactisch niveau plaats vindt. In drie gebieden bestaan talloze experimenten en mede daardoor ontstaan er ook samenwerkingsverbanden die hun eigen of gemeenschappelijke agenda opleveren. Reflexieve en strategische ontwikkeling is over het algemeen wat minder sterk ontwikkeld. De ontwikkelarena bestaat vaak nog uit een beperkt aantal deelnemers, dat nog niet altijd dezelfde waarden hanteert.

Ook in de strategische ontwikkeling zijn er verschillen. Partijen in Rotterdam werken aan strategische ontwikkeling, door het breed in te vullen met veel deelnemers in de ontwikkelarena. In FoodValley is de omvang van ontwikkelarena toch wat beperkter, vooral door een gebrek aan maatschappelijke organisaties. Strategische ontwikkeling in Alphen-Chaam blijft wat achter bij Rotterdam en FoodValley. Mogelijke verklaring hiervoor is dat de omvang van het aantal partijen beperkter is in een kleinere gemeente, en het feit dat er nog geen formeel overleg plaatsvindt.

Tussen de rollen van de gemeente zijn eveneens overeenkomsten en verschillen. Belangrijkste overeenkomst is dat de gemeenten voor zichzelf vooral een rol als facilitator zien en daarvoor communicatieve instrumenten inzet. Een rol als financier zien we slechts in de drie gebieden beperkt terug. Wel zijn er enkele verschillen. Zo manifesteert Alphen-Chaam zich meer als beleidsbepaler.

7 Conclusies en aanbevelingen

7.1 Inleiding

Dit laatste hoofdstuk trekt conclusies over de mogelijkheden en rollen van gemeenten om samen te werken met andere partijen aan de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen. Ook presenteert dit hoofdstuk belangrijke aanbevelingen. In dit onderzoek gingen we ervan uit dat duurzame regionale voedselsystemen zich ontwikkelen op vier niveaus: strategisch, tactisch, operationeel en reflexief. Uitgangspunt daarbij was dat ontwikkeling op alle niveaus cruciaal is om een structurele ontwikkeling in gang te zetten dat in de toekomst tegenwicht kan bieden aan het huidige voedselsysteem. Dit analysekader kan ook gebruikt worden als ontwerp systematiek voor andere gemeenten die hun voedselsysteem willen verduurzamen.

Hoofdstuk 6 vergeleek de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen in FoodValley, Rotterdam en Alphen-Chaam en de rol van de gemeenten daarin. Op basis hiervan trekken we conclusies hoe gemeenten ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen tot stand brengen door samenwerking met regionale partijen. Voordat we deze vraag beantwoorden gaat paragraaf 7.2 eerst in op de vraag wat duurzaam regionaal voedselsysteem betekent en hoe gemeenten hiermee omgaan. Paragraaf 7.3 gaat in op de vraag hoe gemeenten hun instrumenten kunnen gebruiken om duurzame regionale voedselsystemen te ontwikkelen. Daarbij trekken we algemene lessen op basis van ervaringen van de casussen. Tenslotte geeft paragraaf 7.4 aanbevelingen voor provincies en het rijk.

7.2 Betekenis duurzaam regionaal voedselsysteem

In hoofdstuk twee werd duidelijk wat volgens de theorie een duurzaam regionaal voedselsysteem is. Daarbij werd duidelijk dat dit begrip in feite uit drie deelbegrippen bestaat. Ten eerste een voedselsysteem wordt duurzaam genoemd wanneer de ontwikkeling ervan aansluit op de voedselbehoefte van mensen in het heden zonder het vermogen van toekomstige generaties om in hun eigen voedselbehoeften te voorzien in gevaar te brengen. Duurzaam voedsel betekent voedsel dat met een ideaal evenwicht tussen ecologische, economische en sociale belangen geproduceerd en geconsumeerd wordt. Tenslotte zagen we dat regionaal zowel een ruimtelijke betekenis heeft en als een functionele betekenis heeft.

In de praktijk gebruiken partijen nauwelijks het begrip duurzaam regionaal voedselsysteem en geven gemeenten en hun partners er een eigen invulling aan. In FoodValley spreken partijen over regionaal voedsel, waarbij het gaat om voedsel dat regionaal geproduceerd en geconsumeerd wordt, en over duurzaam voedsel dat veel meer gaat over voedsel dat met technologische innovaties duurzamer gemaakt wordt en niet per definitie regionaal geproduceerd dient te worden. Deze twee benaderingen bestaan naast elkaar in FoodValley. In Rotterdam spreken partijen ook niet echt van een duurzaam regionaal voedselsysteem, maar van stadslandbouw. Daarmee bedoelen de partijen vooral op het verkleinen van de letterlijke en figuurlijke afstand tussen producent en consument. Duurzaamheid roept bij veel partijen ook nog een andere associatie op, namelijk duurzaamheid in sociale zin. Stadslandbouw wordt namelijk ingezet voor de verbetering van de sociale (en ook ruimtelijke) ontwikkeling van Rotterdamse wijken. In Alphen-Chaam spreken de gemeente en andere partijen evenmin van een duurzaam regionaal voedselsysteem. Ook hier is de conclusie dat men zich slechts richt op een onderdeel van het begrip, namelijk het stimuleren van regionaal voedsel of wel regionale producten. Dit keer met als doel recreanten en toeristen te trekken die de producten vervolgens kopen.

Verder is het opvallend dat regionaal of lokaal geproduceerd voedsel niet per definitie duurzaam hoeft te zijn. Bijna alle respondenten twijfelen zelfs aan het feit of regionaal voedsel wel zo duurzaam is, in die zin dat daarmee energie wordt bespaard of beter voor het milieu is.

We kunnen dus concluderen dat in de onderzochte gebieden partijen niet spreken over het verduurzamen van het regionaal duurzame voedselsysteem, maar veel eerder over regionaal voedsel. Belangrijk argument voor gemeente om daarmee bezig te zijn is dat het burgers aanspreekt en tastbaar maakt.

7.3 Rol van de gemeente bij de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen

In deze studie staat de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen centraal in drie gebieden die verschillen qua omvang: FoodValley, Rotterdam en Alphen-Chaam. Deze ontwikkeling hebben we beschreven en geanalyseerd aan de hand van de vier niveaus van niche-ontwikkeling: strategisch, tactisch, operationeel en reflexief. Daarbij kunnen we concluderen dat in de onderzochte gebieden vooral ontwikkeling op tactisch en operationeel niveau plaats vindt en in mindere mate op strategisch en reflexief niveau. Ook kunnen we concluderen dat de gemeente of samenwerkende gemeenten een belangrijke rol spelen in bepaalde onderdelen van de ontwikkeling, vooral om verduurzaming van de productie en aanbod te verbeteren en consumenten te verleiden tot de keuze van duurzaam voedsel.

Op strategisch niveau verschilt de samenstelling van de ontwikkelarena sterk per gebied: van louter overheden, tot overheden aangevuld met maatschappelijke organisaties. De gemeente is daarbij een belangrijke actor. In dit onderzoek hebben we de ontwikkelarena benoemd die de gemeente heeft geïnitieerd. Daarbij viel ons op dat lang niet alle partijen deel uit maken van de arena, terwijl je die daar wel zou verwachten. In FoodValley is Regio FoodValley nog sterk gericht op het betrekken van alle gemeenten in de ontwikkelarena. Maatschappelijke organisaties als Slowfood Rijnzoet en Transition Town denken nog niet structureel mee op strategisch niveau. Regio FoodValley wil deze wel in een later stadium betrekken, wanneer men spreekt over concrete projecten. In Rotterdam zitten maatschappelijke organisaties meer aan tafel. De gemeente nodigt de partijen dan ook uit voor strategiebijeenkomsten. In Alphen-Chaam is er geen formele ontwikkelarena maar consulteert de gemeente Alphen-Chaam op informele basis de regionale partijen.

Overigens denken de partijen in de ontwikkelarena überhaupt lang niet altijd op strategisch niveau na over de ontwikkeling van het duurzame regionale voedselsysteem. Opvallende uitkomst is dat partijen niet altijd uitvoerig stilstaan bij het expliciteren van een gedeelde probleemperceptie, wat echter wel cruciaal is om de 'sense of urgency' te bepalen en een gezamenlijke ontwikkeling te kunnen bewerkstelligen.

Mensen uit de ontwikkelarena richten zich meer op het opstellen van een visie en ontwikkelbeelden. De mate van uitwerking en de mate waarin visie en ontwikkelbeelden worden gedeeld door de partijen verschilt wederom per gebied. Een visiedocument dat alleen gericht is op het verduurzamen van het regionale voedselsysteem is er nauwelijks. Meestal is het onderwerp opgenomen als thema in een integrale visie. Ook zijn er geen echte vergezichten. Ontwikkelbeelden zijn er wel, vaak in de vorm van illustraties in visiedocumenten.

De gemeente speelt dus een belangrijke rol op strategisch niveau. In de onderzochte gebieden is ze initiator en facilitator van de ontwikkelarena. Hiervoor gebruikt ze communicatieve instrumenten als het organiseren van bijeenkomsten. Tevens stelt ze, al dan niet samen met partners uit de arena, een visiedocument op. Voor strategische ontwikkeling is interne afstemming bij de gemeente minstens zo belangrijk als het betrekken van zoveel mogelijk partijen. Het onderzoek wijst uit dat hier nog een winst is te behalen. In Rotterdam is bijvoorbeeld de Dienst Stedenbouw en Volkshuisvesting trekker van stadslandbouw.

De foto is afkomstig van Bureau voor Beeld, Wageningen.

Om het daadwerkelijk te verankeren binnen de gemeente is het belangrijk om stadslandbouw te koppelen aan andere beleidsthema's zoals sociale zaken, ruimtelijke ordening en economische zaken. Deze interne afstemming vraagt om actieve ambtenaren. In Rotterdam komt dit in een stroomversnelling omdat de wethouder enthousiast is over stadslandbouw. In Alphen-Chaam speelt de gemeente op strategisch niveau op een andere manier een belangrijke beleidsbepalende en initiërende rol, namelijk door het opstellen van facetbeleid. Door alle gemeentelijk beleid en beslissingen te toetsen aan een aantal waarden, in dit geval Cittaslow, is het aannemelijk dat duurzaam voedsel op de agenda blijft staan.

Op tactisch niveau ontstaan tal van coalities tussen overheden, kenniseenheden, maatschappelijke organisaties, ondernemers of burgers. De aard en het tot stand komen van deze coalities verschilt wel. Soms zijn het meer tijdelijke samenwerkingsverbanden, terwijl er ook geïnstitutionaliseerde coalities zijn die werken op basis van een convenant. In een aantal gevallen ontstaan deze coalities spontaan doordat mensen met elkaar in contact komen. Ook zijn er coalities waarbij de gemeente of een andere organisatie het initiatief hier toe neemt. Zo zoekt de gemeente Rotterdam bewust naar coalitievorming met de woningcorporatie en zorgverzekeraars. Daarmee tilt ze stadslandbouw op naar andere beleidsthema's. Ook zijn er coalities die niet vanuit de ontwikkelarena zijn gevormd, maar uiteindelijk wel een belangrijke rol spelen in de ontwikkeling van het duurzaam regionaal voedselsysteem. Deze coalities hebben we verder in dit onderzoek buiten beschouwing gelaten. Ontwikkeling op tactisch niveau vraagt om een besef van wederzijdse afhankelijkheid. Deelnemende partijen in coalities moeten tot een gezamenlijke overtuiging komen dat samenwerken meer oplevert dan zelfstandig opereren. Dit besef neemt toe maar kan nog sterker worden ontwikkeld. Vanuit de coalities komen ontwikkelagenda's en ontwikkelpaden tot stand. Wederom geldt hier weer dat deze verschillend zijn uitgewerkt, waarbij we over het algemeen kunnen zeggen dat de ontwikkelagenda geen dichtgetimmerd stuk is, maar vooral een dynamisch stuk dat partijen kunnen aanpassen indien dat nodig is. Opvallend is ook dat in de gebieden coalities ontstaan met als doel concrete experimenten op te pakken. Vooral coalities tussen producenten van regionale producten nemen toe.

Gemeenten zijn op tactisch niveau erg actief, waarbij zij vooral een rol van facilitator / initiator op zich nemen. Hiervoor gebruiken zij wederom vooral communicatieve instrumenten. Gemeenten gaan steeds meer actief op zoek naar mogelijke coalities. Zowel intern tussen verschillende gemeentelijke afdelingen, maar ook extern met bedrijven, maatschappelijke organisaties en kennisinstellingen. De Regio FoodValley zoekt nadrukkelijk samenwerking met grote Agrofood bedrijven en Wageningen UR, terwijl de gemeente Rotterdam maatschappelijke organisaties benadert en daarmee coalities sluit. Ook neemt in toenemende mate de gemeente de rol van makelaar op zich. Vooral in FoodValley is dit sterk aanwezig. Een ambtenaar van Regio FoodValley zorgt ervoor dat twee partijen met elkaar in aanraking komen, die vervolgens een coalitie kunnen vormen.

Op operationeel niveau is er sprake van een sterke ontwikkeling van het duurzame regionale voedselsysteem. Vooral activiteiten gericht op geïnstitutionaliseerde en economische experimenten zijn er veel. De aard van experimenten verschilt wel. Van het organiseren van festivals of regionale markten, tot pop-up restaurants. Gemeenten zijn enorm blij met deze experimenten en hebben dan ook ten doel gesteld dat deze de belangrijkste motoren zijn voor de ontwikkeling van een duurzaam regionaal voedselsysteem. Daarom willen zij deze experimenten zoveel mogelijk faciliteren. Dit kan de gemeente op verschillende manieren door het verlenen van subsidies, ruimte maken in het bestemmingsplan of door de eerder genoemde rol van makelaar op zich te nemen. Het verlenen van subsidies neemt af, maar het aanpassen van het bestemmingsplan om initiatiefnemers de ruimte te geven neemt juist toe. Zo maakt de gemeente Alphen-Chaam het mogelijk om boeren een regionale winkel te openen. Wel is het zo dat gemeenten nadrukkelijk een beroep doen op het zelforganiserende vermogen van initiatieven.

Het reflexieve niveau wordt door alle partijen van belang gevonden, maar de aandacht hiervoor kan nog worden toegenomen. Partijen vinden reflectie een belangrijk onderdeel van de ontwikkeling, zeker omdat het

verduurzaming van voedsel en het stimuleren van regionaal voedsel een relatief nieuw beleidsthema is. In alle drie gebieden zijn er leerbijeenkomsten en nemen partijen deel aan leernetwerken buiten de eigen gemeente of regio. Gemeenten nemen hierbij vaak het initiatief. In Rotterdam maakt een ambtenaar deel uit van een Community of Practice van Netwerk Platteland om zo van andere gemeenten te leren hoe zij omgaan met duurzaam voedsel. In FoodValley zet de kenniswerkplaats diverse onderzoeken uit en in Alphen-Chaam is er een leernetwerk opgericht tussen diverse Cittaslow-gemeenten. De ontwikkeling van gemeenschappelijke waarden is lastiger. In het verduurzamen van het regionale voedselsystemen spelen veel partijen een rol, die nog vaak veel verschillende belangen hebben. Het is daarom moeilijk om al die partijen op een lijn te krijgen. Oplossing hiervoor is door een concept te gebruiken dat veel partijen herkennen. In Rotterdam werkt de gemeente bewust met stadslandbouw. Door het breed in te steken, bereikt de gemeente veel partijen. In Alphen-Chaam gaat het vooral om regionale producten te stimuleren. Partijen zien allen het belang van deze producten voor de profilering van de FoodValley regio en zien het als kans om de afzet te verhogen. Een laatste kenmerk van reflectie is de aanwezigheid van vertrouwen. Partijen hebben over het algemeen vertrouwen in de ontwikkeling, mits hobbels als beperkte financiële middelen en bestuurlijk draagvlak overwonnen worden. Over dat laatste is er sprake van een opvallend ambivalentie. Enerzijds hameren partijen op bestuurlijke betrokkenheid, maar van de andere kant zijn zij het er over eens dat de gemeente of een andere overheid niet te veel met het proces moet bemoeien. Enkele partijen trekken vooral het nut van het opstellen van een voedselstrategie in twijfel.

7.4 Aanbevelingen voor het ontwikkelen van een duurzame regionaal voedselsysteem

Deze paragraaf geeft aanbevelingen voor het ontwikkelen van een duurzame regionaal voedselsysteem. We geven aanbevelingen voor de gemeenten en het rijk, specifiek het ministerie van EL&I.

7.4.1 Gemeenten

In eerste plaats geven we aanbevelingen aan gemeenten. Dit doen we per niveau van ontwikkeling.

De belangrijkste aanbeveling is:

1. *Stel een strategie samen met andere partijen op die een visie en actiepunten opleveren voor de ontwikkeling van een duurzaam regionaal voedselsysteem op vier verschillende niveaus op de lange termijn.*

Het is belangrijk om een visie en actiepunten te hebben op strategisch, tactisch, operationeel en reflexief niveau als men duurzaam regionaal voedsel wil verankeren in de gemeente. Gemeenten kunnen hiervoor kijken naar de voorbeelden van de drie gemeenten uit dit rapport hoe ze dit het beste aan kunnen pakken. Ook zijn er buitenlandse voorbeelden van steden als London en Portland, die een regionale strategie hebben ontwikkeld dat talloze actiepunten bevat gericht op de ontwikkeling van de verschillende niveaus.

Aanbevelingen strategische ontwikkeling

2. *Stel een voedselraad of denktank in dat bestaat uit een relevant doch beperkt aantal partijen en zorg voor een tweede ring van andere relevante partijen*

Een voedselraad of een denktank kan fungeren als de centrale ontwikkelarena. Een voedselraad of denktank moet vooral het overall beeld voor ogen houden. Het is belangrijk dat daarin vertegenwoordigers van de overheid, ondernemers, organisaties en onderzoek zitten, maar zorg ervoor dat er niet te veel partijen daar deel van uit maken. Het gevaar bestaat dan namelijk dat je niet tot concrete voortgang komt. Kies daarom bewust voor koploperpartijen die al bezig zijn met verduurzamen van voedsel. Daardoor ontstaat draagvlak bij deze organisaties voor de plannen. Wel is het belangrijk dat er relaties onderhouden

worden met zoveel mogelijk partijen in de buitenwereld. Blijf zichtbaar voor de buitenwereld, waardoor bekendheid met het onderwerp toeneemt.

3. *Zorg voor commitment bij andere partijen*

De ontwikkeling van het duurzaam regionaal voedselsysteem staat of valt bij de betrokkenheid van zoveel mogelijk partijen. Gemeentebtenaren kunnen actief netwerken en bij ondernemers, burgers, onderzoeksinstellingen lobbyen voor een bijdrage. Deze bijdrage kan in de vorm van capaciteit, geld, maar ook door de inbreng van kennis.

4. *Houd rekening met verschillende betekenissen van de begrippen duurzaam voedsel en duurzaam regionaal voedselsysteem*

Partijen hebben verschillende associaties bij duurzaam voedsel of een duurzaam regionaal voedselsysteem en vertalen dit ook in verschillende experimenten. Wees hier van bewust in de communicatiestrategie en bij het opstellen van een visie of werkagenda. Soms werkt het om de term duurzaam regionaal voedselsysteem duidelijk af te bakenen. Dat kan bijvoorbeeld door de focus te leggen op het stimuleren van regionale productie. In andere gevallen is het beter om de gemeenschappelijke waarden te benoemen en aan te geven dat je die kan bereiken via verschillende definities. Ga hier als gemeente flexibel mee om.

5. *Werk aan een gemeenschappelijk integrale visie*

Vaak maken gemeenten een visie op basis van eigen inzichten binnen de organisatie. Een gemeenschappelijke visie die geschreven en gedeeld wordt door verschillende partijen in de regio kan ervoor zorgen dat er meer draagvlak voor de toekomst ontstaat. Een dergelijke visie ontstaat door tijd te nemen voor het uitwisselen van belangen en ambities en te zoeken naar overlap en gemeenschappelijke waarden. Een visie beklijft door het te blijven vertellen en aanpassen. Zoek ook aanknopingspunten met andere beleidsterreinen zoals energie en gezondheid.

6. *Zorg voor afstemming binnen de gemeente en ook tussen gemeenten*

Gemeentelijke afdelingen zitten vaak niet op een lijn wat betreft de koers van het ontwikkelen een duurzaam regionaal voedselsysteem. Dit zorgt voor onduidelijkheid voor de maatschappelijke participanten en initiatiefnemers en kan de ontwikkeling doen stagneren. Een gezamenlijk verhaal vanuit de organisatie met de stakeholders kan dan weer uitkomst bieden als dit richting geeft aan het handelen van de gemeentebtenaren. Ook kunnen gemeenten samenwerking zoeken met andere gemeenten in de opgave om duurzaam regionaal voedselsystemen te ontwikkelen. Dit is een opgave die zich bijvoorbeeld bij uitstek leent voor regionale samenwerking.

Aanbevelingen tactische ontwikkeling

7. *Verbind partijen en stel een makelaar aan*

Ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen vraagt om een nieuwe rol en positie van de gemeente vis à vis andere partijen. Niet langer is de gemeente alleen beleidsbepaler, een rol als procesbegeleider wordt steeds belangrijker. Het verbinden van partijen wordt daarmee een belangrijke gemeentelijke opgave. Uit deze verbindingen kunnen namelijk coalities ontstaan die een cruciale rol spelen in de ontwikkeling van duurzame regionale voedselsystemen. Gemeenten kunnen dit op twee manieren doen: 1) Door actief op zoek te gaan naar interessante partijen die ook een belang hebben bij verduurzaming van het voedselsysteem. Creativiteit is hierbij vereist. Vaak gaan gemeenten naar de geijkte partijen, maar het voorbeeld in Rotterdam laat zien dat partijen die in eerste instantie niet zo voor de hand liggen (zoals zorgverzekeraars) hierbij ook een belang kunnen hebben. De gemeente zou de coalitie of samenwerkingsverband kunnen formaliseren in de vorm van een convenant. Dit biedt voordelen omdat dan langdurige afspraken gemaakt kunnen worden.

2) Daarnaast kan de gemeente coalitievorming of samenwerkingsverbanden faciliteren. Ambtenaren van de gemeente kennen doorgaans verschillende partijen, die elkaar niet kennen. Door ze met elkaar in verband te brengen kunnen interessante coalities ontstaan. Om dit faciliteren is het aan te bevelen om een ambtenaar aan te stellen als 'makelaar'.

8. *Zoek en benoem de 'sense of urgency'*

Belangrijk succesfactor voor coalitievorming en het ontstaan van samenwerkingsverbanden is het zoeken en benoemen van de regionale 'sense of urgency'. Hiermee doelen we op een gemeenschappelijk besef dat samenwerking nodig is om belangrijkste problemen van voedselvoorziening en verduurzaming in de regio op te lossen. Door deze urgentie nadrukkelijk te benoemen is de kans groter dat meer partijen willen aanhaken.

9. *Stel gezamenlijk een voedselagenda op, maar timmer deze niet dicht*

Het gezamenlijk opstellen van een voedselagenda met ontwikkelpaden helpt om tot concrete acties te komen. Belangrijk is dat deze niet inhoudelijk te gedetailleerd is en voldoende ruimte biedt om af te wijken indien dat noodzakelijk is. Het is aan te bevelen om als gemeente duidelijk aan te geven wat haar rol is en een procesbeschrijving op te nemen hoe zij denkt de doelen te realiseren.

Aanbevelingen over operationele ontwikkeling

10. *Geef initiatiefnemers de ruimte door instrumenten daarvoor in te zetten*

Het onderzoek maakt duidelijk dat initiatiefnemers behoefte hebben aan praktische ondersteuning door de gemeente. De gemeente kan dit doen door (beleids)instrumenten in te zetten. Enkele voorbeelden:

- Biedt ruimte aan initiatieven via het bestemmingsplan.
- Open een informatieloket waar mensen terecht kunnen met vragen als zij een initiatief willen opstarten.
- Maak een kaart met daarop alle tijdelijke locaties die geschikt zijn voor duurzame voedselinitiatieven.
- Stel een protocol op voor bodemonderzoeken.
- Biedt grond aan in bruikleen.

Aanbevelingen over reflexieve ontwikkeling

11. *Stimuleer kennisuitwisseling over het verduurzamen van het voedselsysteem*

Gemeenten en haar partners kunnen in een gezamenlijk leertraject een betere regionale voedselstrategie of agenda opstellen. Leren kan op verschillende manieren: door onderzoeken uit te zetten, door het organiseren van uitwisselingsbijeenkomsten of door deel te nemen aan leernetwerken. Het helpt ook om te leren van buitenlandse voorbeelden.

12. *Werk aan gezamenlijke waarden ontwikkeling*

Het is belangrijk om gezamenlijke waarden te ontwikkelen. Doordat veel partijen betrokken zijn bij het proces, is dit vaak lastig. Ga bewust op zoek naar concepten die veel partijen delen, daardoor kan gezamenlijke waarden ontwikkeling plaatsvinden. Daarbij is het wel zaak concepten te kiezen die ruimte bieden voor eigen invulling en inspiratie. Stadslandbouw is een voorbeeld van een dergelijk concept.

13. *Reflecteer regelmatig op de voortgang*

Zorg ervoor dat je als gemeente regelmatig met de partners in de denktank of voedselraad reflecteert op de voortgang van de voedselstrategie of agenda. Het is belangrijk om te bepalen of de gewenste doelen wel behaald worden en zo niet, wat er dan moet gebeuren.

7.4.2 Ministerie van EL&I (Rijk)

Op basis van het onderzoek kunnen de volgende aanbevelingen aan het ministerie van EL&I en het rijk worden gedaan:

14. *Faciliteer met kennis in de gouden driehoek over regionaal voedsel*

De onderzochte gemeenten zijn actief samen met anderen in het ontwikkelen van regionaal voedsel, maar ze hebben wel behoefte aan meer kennis. Ook bedrijven en organisaties drukken deze behoefte aan kennis uit. Een kennisagenda van deze partijen gemeenschappelijk is van belang. Met name inzicht in de economische meerwaarde van duurzame regionale voedselsystemen is wenselijk en kan bijdragen aan verdere ontwikkeling.

15. *Sluit wet- en regelgeving aan op de gewenste doelen omtrent verduurzamen van het voedselsysteem*

Gemeenten lopen tegen een aantal regels aan die nationaal worden bepaald. Een voorbeeld hiervan is regelgeving omtrent aanbestedingen van cateraars, waardoor het moeilijk is om duurzame producten een plek te geven in aanbestedingstrajecten. Het rijk kan inventariseren welke regels de ontwikkeling frustreren en op deze manier een bijdrage leveren om het proces te versoepelen.

16. *Blijf het belang van regionaal voedsel communiceren*

Door samen met voorlopers van gemeenten en bedrijfsleven op het belang en de urgentie van regionaal voedsel te wijzen blijft het thema onder de aandacht van burgers en gemeenten. Dit zal er toe leiden dat andere gemeenten zich eerder geïnteresseerd voelen. Daarnaast kan het rijk ook samen werken met grote zorginstellingen of bedrijven rond belang van regionaal of duurzaam voedsel.

Literatuur

- Acheampong, L., R. Aanstoot, J. van Dolderen, A. Lépine, J. Nouwen, S. van Polen, G. van Wijk, 2011 Sustainable Food: From Practice to Policy *Research on municipalities role regarding the stimulation of sustainable food consumption and production, Academic Consultancy team 765, Wageningen.*
- Baas, J.H. de, 1995. *Bestuurskunde op hoofdlijnen; Invloed op beleid*, Wolters-Noordhoff, Groningen,
- Food and the City, 2011. Uitnodiging Food and the City.
- Gemeente Alphen-Chaam, 2011. Hallo Brabant, wij zijn Alphen-Chaam, Brabant Pur Sang: project ideeën van het platteland.
- Gemeente Alphen-Chaam, 2011. Strategische Agenda 2012-2020.
- Gemeente Rotterdam, 2011. Investeren in Duurzame Groei, Programma Duurzaam.
- Gemeente Barneveld, 2011. Project Smaakmakers: Nieuwe Boeren; smaakmakers van Regio FoodValley.
- Heuvel, J.H.J. van den, 1998. Beleidsinstrumentatie; Sturingsinstrumenten voor het overheidsbeleid, Lemma, Utrecht.
- Kraak, F, F.Oevering, 2003. FoodValley, van agglomeratie naar cluster, Rabobank Nederland.
- Kuindersma, W., Boonstra F.G., Arnouts, R., Stuiver, M en R.J. Fontein, 2010. Met vereende krachten; Het instrumenteel en zelforganiserend vermogen van gebiedscoalities in de Baronie, de Gelderse Vallei, Noordwest Fryslân en Zuidwest Twente. Wageningen, Alterra, Alterra-rapport 2073.
- Grin, J., H. de Graaf, and P Vergragt, 2003. Een derde generatie milieubeleid; een sociologisch perspectief en een beleidswetenschappelijk programma. *Beleidswetenschap* 17 (1):51-57.
- Initiatiefgroep FoodValley ambitie, 2009. FoodValley ambitie 2020.
- Leeuwis, C., 2003. Van strijdtonelen en luchtkastelen. In *Communicatie en Innovatie Studies*. Twente.
- Loorbach, D., 2010. Transition Management for Sustainable Development: a Prescriptive, Complexity-Based Governance Framework. *Governance*, 23, 161-183.
- Ministerie van EL&I, 2011. Bedrijfslevenbrief naar de Top, Den Haag.
- Ministerie van LNV, 2009. Nota Duurzaam voedsel, Den Haag.
- Netwerk Platteland, 2009. Quick Scan voedselinitiatieven van middelgrote en kleine gemeenten.
- Regio FoodValley, 2011. Strategische Agenda 2011-2015.
- Regio FoodValley, 2010. Regionale voedselagenda.
- Rotmans, J., 2003. *Transitiemanagement: Sleutel voor een duurzame samenleving*. Assen, Netherlands: Koninklijke Van Gorcum.
- Rotmans, J., R. van der Brugge van der, D.A. Loorbach, 2005. Transitiemanagement en duurzame ontwikkeling: co-evolutionaire sturing in het licht van complexiteit) *Beleidswetenschap* vol.19, nr 2, 2005, p. 3-23.
- Stichting Food Valley, 2006. Tijd voor de Toekomst, Perspectief 2007-2011.
- SVGV, 2011. De vallei verdient het, SVGV programma 2011-2015.
- Vreke, J., A.L. Gerritsen, R.P.Kranendonk, M.Pleijte, P.H. Kersten, F.J.P van den Bosch, 2009. Maatlat Government – Governance, werkdocument 142, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Wageningen
- World Commission on Environment and Development (1987) *Our Common Future*, Oxford, Oxford Paperbacks.
- ZKA Consultants & Planners, 2004. Waar gaan we heen, Kadernota Recreatie & Toerisme Alphen-Chaam Projectnummer T14.4.031.

Websites

<http://www.kookmetmijmee.nl/>
<http://urbanedibles.eu/>
http://www.rotterdam.nl/rob:rotterdamse_moespyramide?ch=ROB
<http://www.voedseltuin.com/>
<http://nuhier.mmmmx.net/home/>
http://www.creatiefbeheer.nl/read/antenne_item/id/173374
<http://www.het-portaal.net/node/153/191>
<http://www.rondeel.org>
<http://www.puur-e.nl/>
<http://www.buys-ko.nl/>
www.duurzaamheidvol.kennisnet.nl/aarde
<http://www.nationalelandschappen.nl/landschap.php?id=7>
<http://www.regiofoodvalley.nl/>
<http://www.puur-e.nl/>
<http://www.milieufocus.nl/nieuws/afval/hergebruik-afval-groenten-en-fruit.html>
<http://vallei.transitiontowns.nl/werkgroepen/eetbare-stad>
<http://www.slowfoodrijnzoot.nl/sf.mcgi?3802>
<http://www.food4you.nl>
<http://www.wantbuitengebeurthet.nl/pers/22/46/SVG-programma-2011-2015-De-Vallei-verdient-het!.html>
<http://vallei.transitiontowns.nl/>
<http://www.slowfoodrijnzoot.nl>
<http://www.kenniswerkplaats.eu/gelderse-vallei-en-eemland>
<http://www.alliantievoeding.nl/>
<http://www.wantbuitengebeurthet.nl>
<http://www.foodculture.nl/>
<http://www.denieuweronde.nl/>
<http://www.landwaard.eu>
<http://www.smakelijkduurzamestad.nl/van-a-tot-z-online/toestemmen>
<http://www.stadslandbouw.blogspot.com/>
<http://www.ginakranendonk.com/>
<http://www.plant-one.nl/en/wat-is-plant-one/partners>
<http://www.maasvlakte2.com/nl/index/show/id/352>
<http://www.erasmusjournalisten.nl/index.php/2011/04/09/boeren-in-de-stad/>
<http://www.woestenburg.nl/sf.mcgi?6432>
<http://www.portofrotterdam.com>
http://www.rotterdamclimateinitiative.nl/nl/rotterdam_climate_initiative/nieuws/nieuws-_en_persberichten/minister_verhagen_opent_rijnmondse_plant_one_?news_id=699
<http://www.rotterdamsmaakt.com/2011/03/food-in-city-ii-denktank-stadslandbouw.html>
<http://www.innovatienetwerk.org/en/weblog/toon/83/Rotterdamcityofurbanagriculture.html>
<http://www.2010lab.tv/en/blog/city-farming-future-food>
http://www.habiforum.nl/upload/documents/novaterra04_01.pdf Rotterdam = learning city
<http://park16hoven.blogspot.com/>
<http://park16hoven.blogspot.com/2011/03/food-in-city-de-stadslandbouw-ee-goed.html>
<http://www.rotterdamsmaakt.com/>
<http://urbanedibles.eu/>
<http://www.coolzaad.nl/>
<http://www.debuytenhof.nl/>
<http://www.rotterdamseogst.nl/projecten/3-rotterdamse-oogst-festival/>

<http://www.rotterdamseoogst.nl/projecten/2-rotterdamse-oogst-zaait/>
<http://www.eetbaarrotterdam.nl/filmfestival/>
<http://www.kookmetmijmee.nl/>
<http://www.rotterdamseoogst.nl/over-ons/>
<http://www.eetbaarrotterdam.nl/about-2/>
<http://www.transitiontownrotterdam.nl/transition-town-rotterdam/identiteit-transition-town-rotterdam/doelstellingen-transition-town-rotterdam/>
<http://www.transitiontownrotterdam.nl/werkgroepen/gilde-stadslandbouw/concept-wat-is-het-gilde-stadslandbouw-rotterdam/>
http://www.eetbaarrotterdam.nl/Downloads/manifest_EETBAAR-ROTTERDAM.pdf
<http://www.alphen-chaam.nl/>
http://www.cittaslow-nederland.nl/cittaslow_info.php?info=Over_Cittaslow&onderwerp=1
<http://www.alphen-chaam.nl/Bestanden/Internet%202010/5%20Over%20Alphen%20Chaam/Cittaslow/folder%20cittaslow.pdf>

Bijlage 1 Lijst van geïnterviewden

FoodValley

Arnoud Leerling
Remi Verburg
Suzan Klein Gebbink
Christian Wey
Bart Boon
Martin Wustenbug
Wietske van Dijk

Netwerker/ programmamanager, regio FoodValley
Coördinator klimaat, energie en afval, regio FoodValley
Adviseur Wing
Initiatiefnemer Puur-E
Eigenaar Ecofields
Voorzitter Slowfood Rijnzoet
Manager kenniswerkplaats Gelderse Vallei

Rotterdam

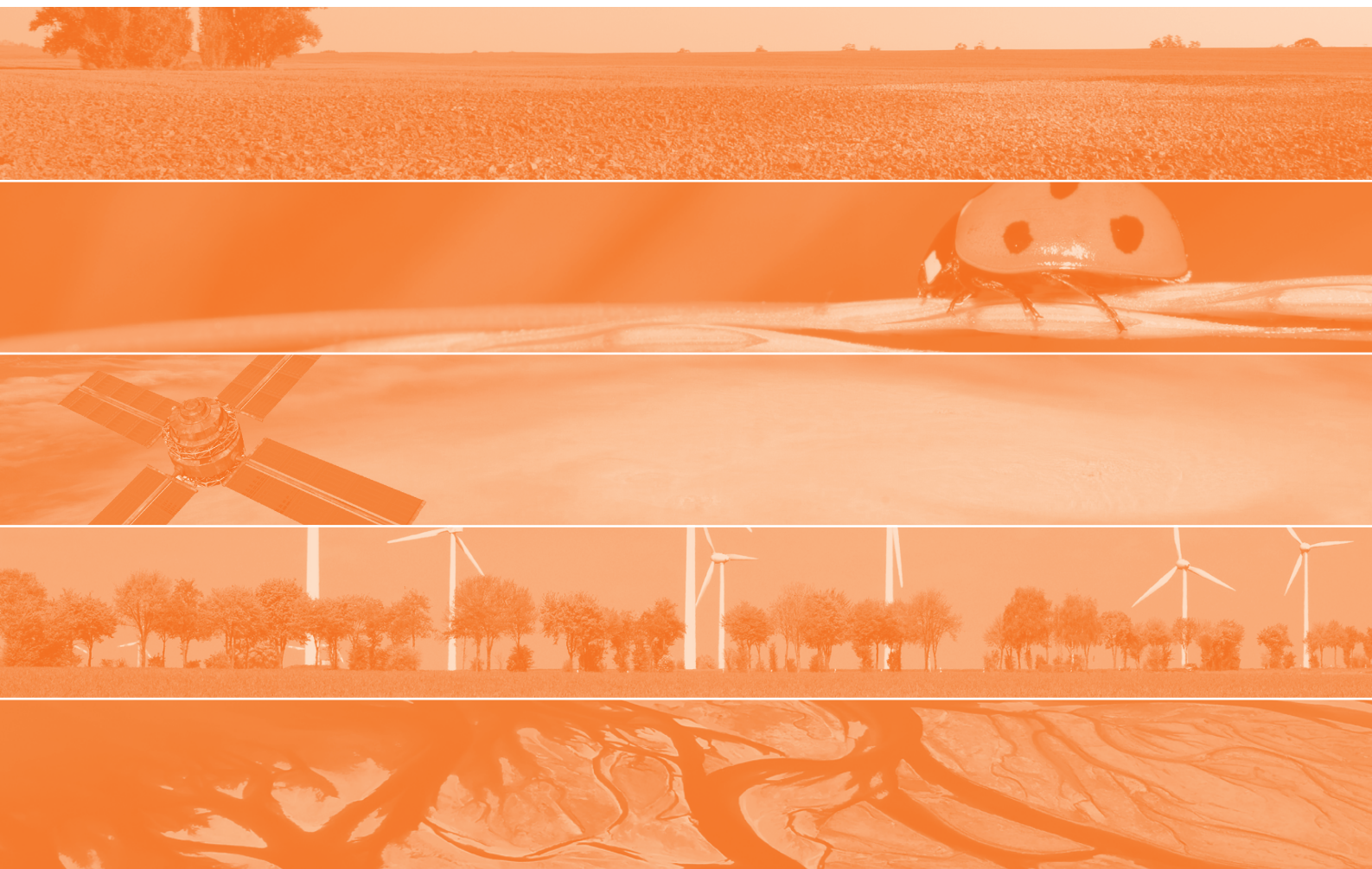
Leontine van der Meer
Annemieke Fontein
Ad Visser
Nicole Hoven

Milieubeleidsmedewerker, gemeente Rotterdam
Hoofd landschapsarchitectuur, gemeente Rotterdam
Eigenaar Buytenhof
Initiatiefnemer Rotterdamse Oogst

Alphen-Chaam

Bart van Strien
Stijn Hilgers
Jack Roelands
Harry Nuijten
Wim de Jong

Projectmanager, gemeente Alphen-Chaam
Eigenaar SZN
Voorzitter stichting Magie van de Baronie
Burgemeester Alphen-Chaam
Natuurbeheerder, Brabants Landschap

Alterra is onderdeel van de internationale kennisorganisatie Wageningen UR (University & Research centre). De missie is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen UR bundelen negen gespecialiseerde en meer toegepaste onderzoeksinstituten, Wageningen University en hogeschool Van Hall Larenstein hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 40 vestigingen (in Nederland, Brazilië en China), 6.500 medewerkers en 10.000 studenten behoort Wageningen UR wereldwijd tot de vooraanstaande kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen natuurwetenschappelijke, technologische en maatschappijwetenschappelijke disciplines vormen het hart van de Wageningen Aanpak.

Alterra Wageningen UR is het kennisinstituut voor de groene leefomgeving en bundelt een grote hoeveelheid expertise op het gebied van de groene ruimte en het duurzaam maatschappelijk gebruik ervan: kennis van water, natuur, bos, milieu, bodem, landschap, klimaat, landgebruik, recreatie etc.

Meer informatie: www.alterra.wur.nl